Velyki Mosty Memorial Book

Mosṭi-Ṿiʿelḳeh

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

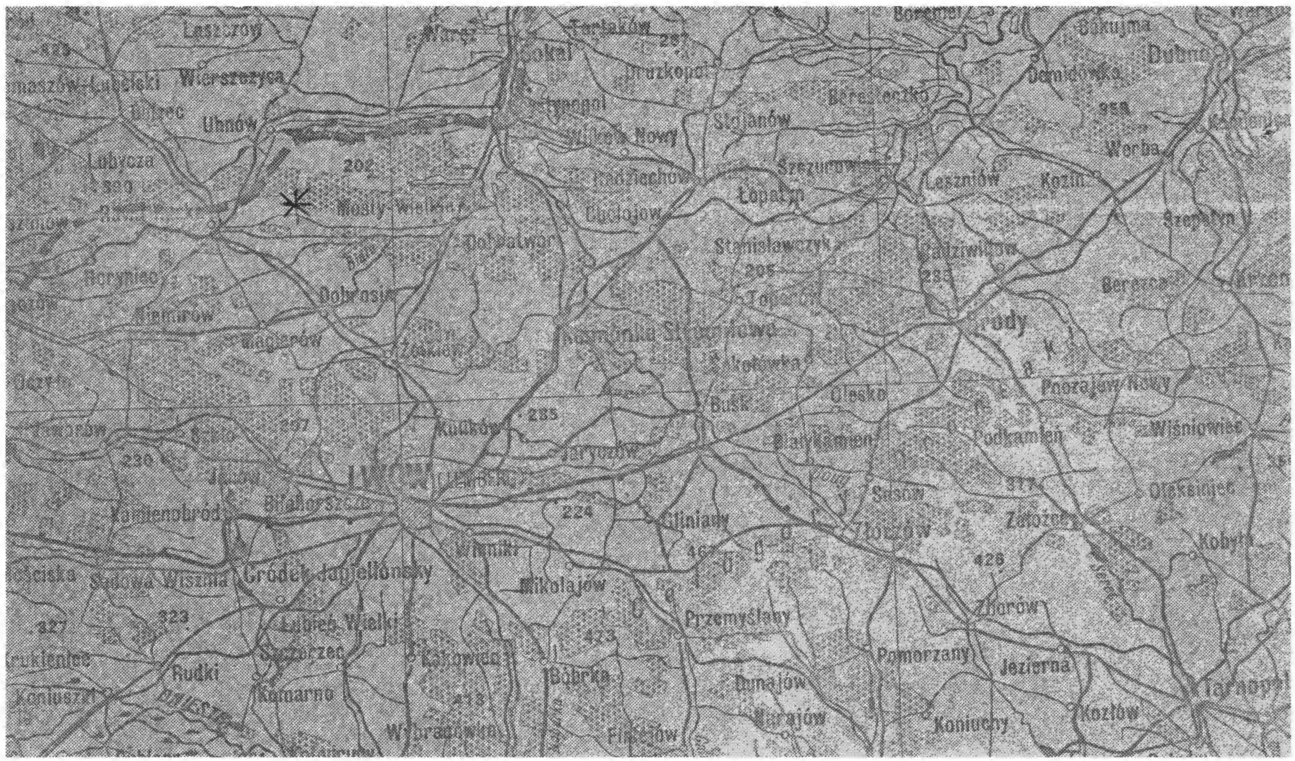
AUTHOR	Starkman, Moshe, 1906-1975.
TITLE	Mosti-Viʻelkeh : hayah ve-hurbanah shel kehilah Yehudit / [havre ha-maʻarekhet, Mosheh Shtarkman, Avraham Akner, A.L. Binot].
IMPRINT	880-02 [Tel Aviv?] : Irgune yotsʻe Mosti-Viʻelkeh be-Yiśraʻel uve-Artsot ha-Berit, 1975-1977.
DESCRIPT	2 v. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Velikiye Mosty -- History. Velyki Mosty (Ukraine) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Velikiye Mosty.
ADD'L TITLE	Mosty-Wielkie memorial book.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

מוסטי־ויאֶלקֶה
מאָסטי־ווִיעלקיע
MOSTY-WIELKIE

זכור ימות עולם
בינו שנות דור־ודור
(דברים ל״ב)

מפה מחוזית : עיר מוסטי מסומנת בכוכב *

די קרייז־מאַפּע : מאָסט באַצייכנט מיט אַ שטערן *

District Map: Mosty marked with a star

...וכל האָרץ לי גרדום

נקמה כזאת, נקמת דם ילד קטן
עוד לא ברא השטן
ויקוב הדם את התהום!...

(„על השחיטה", ח. נ. ביאַליק)

מ ו ס ט י ־ ו י אֶ ל קֶ ה
מ אָ ס ט ־ ר ב ת י

ס פ ר ז כ ר ו ן

חלק ב׳ — צווייטער טייל

מאסטי־וויעלקיע

פ ר ק י ש ו א ה ו כ ל י ו ן

קאַפּיטלען פון חורבן און אומקום

אַרויסגעגעבן דורך די מאָסטער לאַנדסמאַנשאַפטן

ישראל, תשל״ז (5737) — 1977

נדפס בישראל 1976

דפוס „אור״ בע״מ, תל־אביב, שד׳ הר־ציון 104, טל. 822481

אברהם אקנער
תל־אביב

מיר זענען אייך שולדיק געבליבן אַ חוב

קיין קדיש, קיין שבעה, קיין מלא־געקלאָג!
ווײ אונדז און ווינד אונדז — יתומים געפּלאָגט.
קיין קבר, בית־עלמין, קיין צידוק־הדין —
רבונו דעלמא, ווו איז דיין דין?

קיין קבר ישראל, קיין אָרט אויף דער וועלט,
די זון האָט אויף תמיד פאַר אונדז זיך פאַרשטעלט.
פאַרלאָשן דאָס ליכט איז, דער זכר פאַרשווינדט —
ווײ אונדז און ווינד אונדז — אַוועק מיטן ווינט...

מיר זענען אייך שולדיק אַ מצבה — אַ הייליקער חוב,
נישט פון מאַרמאָר, נישט גראַניט, נישט טייערער שטיין.
נאָר ס׳פייער פון האַרצן אויף אייער געביין —
זאָל ברענען און ברענען צו הימלען אַרויף.

— — — — — — — — — — — — —

קיין קדיש, קיין שבעה, קיין מלא־געקלאָג —
ווײ אונדז און ווינד אונדז — יתומים געפּלאָגט.
קיין קבר, בית־עלמין, קיין צידוק־הדין —
רבונו דעלמא, ווו איז דיין דין?

אַריינפיר־וואָרט

נאָך שווערער און מיפולער אַרבעט האָבן מיר — די שארית הפליטה פון מאַסטער יידנטום אין ישראל און אין די תפוצות — פאַרווירקלעכט דעם חלום צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון דער פאַרשניטענער אַלטער היים אין יידישן שטעטל מאַסטי־וויעלקיע און אין חודש נאָוועמבער 1975 איז אין תל־אביב דערשינען דאָס יזכור־בוך, אין דריי שפּראַכן, איבער 500 זייטן מיט פיל בילדער און דאָקומענטן.

דאָס יזכור־בוך האָט געהאַט אַ גינסטיקן אָפּקלאַנג נישט נאָר ביי אונדזערע מאַסטער לאַנדסלייט אין דער גאָרער וועלט, נייערט האָט אויך געפונען אַ וואַרעמע אָפּשאַצונג ביי פיל ליטעראַרישע קרייזן, וועלכע האָבן געזען אין דעם בוך אַ ווירדיקע און אייביקע מצבה פאַר אונדזער שטעטל, און אַ קוואַל פון וועלכן די קומענדיקע היסטאָריקער וועלן שעפּן ידיעות וועגן דער שוידערלעכער טראַגעדיע פון יידישן פאָלק אין דער צווייטער וועלט־מלחמה.

נאָכן דערשיינען פונעם מאַסטער יזכור־בוך האָבן פיל אונדזערע לאַנדסלייט פון די תפוצות, פון אַמעריקע און אייראָפּע, אויסגעדריקט אַ מיינונג אַז ס'וואָלט געווען כדאַי צו איבערזעצן די קאַפּיטלען וועגן דעם אומקום און חורבן פון מאַסטער יידנטום, פון עברית — אין יידיש און אין ענגליש, און דערמיט צו דערמעגלעכן די אַלע, וואָס קענען נישט קיין עברית צו לייענען און פאַרשטיין די טראַגישע תקופה, וועלכע אונדזערע מאַסטער יידן האָבן איבערגעלעבט אין דעם קאַשמאַרנעם היטלער־גיהנום. און הגם מיר האָבן נאָך אין זכרון די שוועריקייטן, וועלכע מיר האָבן געמוזט גובר זיין ביים אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך, — דעם ערשטן טייל — איז אונדז אָבער טייער געווען דער ווונטש פון דער מאַסטער שארית הפליטה און מיר האָבן באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַ צווייטן טייל פון מאַסטער יזכור־בוך, אַ באַזונדערע אויסגאַבע — אַ בוך וואָס זאָל אַנטהאַלטן בלעטער, אָנגעזאַפּטע מיט טרערן און טרויער, געשריבן דורך די על־פּי נס געראַטעוועטע פון די גאַז־קאַמערן.

מיר האָפן, אַז אויך דער דאָזיקער צווייטער טייל פון מאַסטער יזכור־בוך וועט זיין אַ געהעריקער ביישטייער צו דער חורבן־ליטעראַטור פאַר די צוקונפטיקע פאַרשער, וועלכע וועלן באַשרייבן די שוידערלעכע תקופה.

צום סוף וויל איך דאַ אויסדריקן אונדזער ט י פ ס ט ן ד אַ נ ק דעם רעדאַקציע־מיטגליד א. ל. בינות, פאַר זיין גרויסער מיפולער אַרבעט און

הילף, פאַר זיין גלענצנדע איבערזעצונג דעם מאַטעריאַל פון עברית אויף יידיש קומט אים אַ ספּעציעלער יישר כוח; אַ דאַנק ד״ר אברהם כאַמעט פאַר דעם מאַטעריאַל וואָס ער האָט אונדז איבערגעגעבן און פאַר זיינע גוטע עצות און אָנווייזונגען; חסיה בן־הררי פאַר איר וויכטיקע אַרבעט ביים צוגרייטן דעם ענגלישן טייל; און קלאַראַ סילבער פאַר איר קינסט־לעכע צייכנונג: „דער בית־המדרש אין פלאַמען״; לילי זילבער און ליליען סיגאַל פון אַמעריקע, פאַר העלפן צו פאַרשפּרייטן דאָס יזכור־בוך צווישן אונדזערע לאַנדסלייט.

אַ דאַנק קומט אויך שמואל קאַסנער, וואָס האָט זיך אָפּגערופן אויף יעדן אונדזערן רוף און האָט אונדז געהאָלפן, מיטאַרבעטנדיק, אַפילו נאָך אַ לאַנגן אַרבעטס־טאָג.

אַ ספּעציעלן דאַנק קומט אויך אַלע וואָס האָבן זיך באַטייליקט מיט ביישטייערונגען לטובת דעם בוך־פאָנד, וואָס האָט דערמעגלעכט דורכצופירן די קאָסטבאַרע אונטערנעמונג.

אַ דאַנק דעם בוך־קאָמיטעט פאַר זיין זאָרגפעלטיקער טעטיקייט. ווי אויך דעם אייגנטימער פון דער דרוקעריי „אור״, ה׳ מיכאל ראָזענבערג מיט זיינע מיטאַרבעטער, פאַר דער גוטער און שיינער אַרבעט.

ואחרון אחרון חביב: איך וויל דאָ באַזונדערס אויסדריקן אַ האַרציקן דאַנק אונדזער פאַרדינסטפולן און אַקטיוון רעדאַקציע־מיטגליד ד״ר יעקב ראָטה פון פאַריז, וועלכער איז געווען דער עיקרדיקער כוח ביים אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך. זיינע אינטערעסאַנטע און מיט גרויס ליטעראַרישן טאַלאַנט געשריבענע אַרטיקלען, מיט זיינע פאָטאָגראַפיעס און דאָקומענטן, האָבן באַרייכערט דעם אינהאַלט פונעם ספר. עס קומט אים אויך אַ דאַנק פאַר נעמען אויף זיך דעם עול פון רעדאַגירן דעם יידישן טייל פונעם ספר. אָן זיין גרויסער הילף וואָלטן מיר נישט געקענט אַרויסגעבן דעם צווייטן טייל. זיינע וואַרעמע דערמוטיקנדיקע בריוו האָבן אונדז געשטויסן ממשיך צו זיין מיט דער אַרבעט און גובר צו זיין אַלע שוועריקייטן, וואָס זענען פאַרבונדן מיט אַרויסגעבן דעם צווייטן טייל פון יזכור־בוך. ד״ר יעקב ראָטה מיט זיין פרוי מרים זענען געווען פולווערטיקע שותפים ביים שאַפן דעם מאָנומענט, און האָבן זיך שיין באַטייליקט — גייסטיק און מאַטעריעל — ביי דער אויפגאַבע אויסצופירן די שליחות וואָס מיר האָבן אויף זיך גענומען.

זייט געבענטשט און אַ יישר־כוח אייך פאַר אַלע גוטע מעשים, וואָס איר האָט געטון פאַר אונדזער שטעטל.

אברהם אקנער

דר. יעקב ראָטה
פאַריז

כמו אַ הקדמה

ווען אונדזער יזכור־ספר האָט דערלעבט צו זען די ליכטיקע שיין, האָבן מיר באַמערקט עטלעכע בלויזן:

1. וויכטיקע אַרטיקלען געשריבן אין עברית וואָס נישט אַלע פאַרשטיין.
2. דרוק־פעלער, וועלכע מ׳טרעפט ליידער אין כמעט יעדן געדרוקטן בוך.

מיר האָבן דערפאַר באַשלאָסן צו פאַרריכטן די בלויזן ווי ווייט מעגלעך, אַרויסגעבנדיק די צווייטע טייל פון בוך אין יידיש און ענגליש.

1. מיר גיבן אין יידישער און ענגלישער איבערזעצונג די אַרטיקלען וועלכע מיר האַלטן פאַר יסודותדיקע, אַזוי אַז יעדער לייענער זאָל קאָנען פאַרשטיין.
2. וואָס שייך די דרוק־פעלער גיבן מיר דאָ די פאַרבעסערונג פון די דאָזיקע וועלכע מיר האָבן באַמערקט.

מיר ווילן אויך דערמאַנען די אזכרה פון דעם 27־טן אַפּריל 1976 (כ״ז ניסן תשל״ו) וואָס מיר האָבן געמאַכטביים פלאַנצן טויזנט ביימער אין יער הקדושים אויף די בערג פון ירושלים, צום אָנדענק פון אונדזערע מאַרטירער. דעם טאָג זענען כמעט אַלע מאָסטער, וואָס ווינען אין ישראל און דער שרייבער פון די שורות וואָס איז ספּעציעל געקומען פון פּאַריז, — געווען אָנוועזנד ביים פלאַנצן די ביימער און אַנטהילן די מצבה.

ס׳זענען אויך געוואָרן אָפּגעריכט די געהעריקע תפילות און אַ קאָלעקטיווער קדיש, נאָך דעם ווי עטלעכע מאָסטער האָבן געזאָגט אַ פּאָר ווערטער, טייל אויף עברית און טייל אויף יידיש, און נאָך דעם ווי אליעזר בינות האָט געלייענט דאָס קאַפּיטל ל״ז פון ספר יחזקאל.

און צום סוף דאַרף ווערן אויסגעדריקט אַ יישר כח די חברים אברהם אקנער און אליעזר בינות פאַר זייער מיפולער אַרבעט ביים צושטאַנדברענגען דאָס ספר, פאַר וועלכן זיי האָבן זיך ממש מוסר נפש געווען. באַזונדער דאַרף דערמאַנט ווערן די געניטע, פשוט פאַכמענישע אַרבעט פון חבר א. אקנער, וועלכער האָט גענישטערט אין פאַרשידענע אַרכיוון, צייטשריפטן, כראָניקס, כדי אַרויסצוברענגען וואָס מער ידיעות וועגן אונדזער פאַרשניטן שטעטל.

מ׳קאָן זאָגן און נישט מגזים זיין אַז אָן די חברים אקנער און בינות וואָלט אונדזער יזכור־בוך נישט געקאָנט דערשיינען און געוויס נישט אין דער פאָרם און נישט געהאַט דעם אינהאַלט וואָס מיר קענען.

איך בין זיכער, אַז איך דריק אויס דעם דאַנק און אַנערקענונג פאַר די ביידע חברים פונעם גאַנצן ועד הספר.

מיר האָפן, אַז דאָס דאָזיקע צוגאָב ספר, פאַרייניקט מיט דעם הויפּט יזכור־בוך וועט ווערן אויפגענומען ביי אַלע מאָסטער, ווי אַ הייליקע מצבה נאָך אונדזערע אַזוי רציחותדיקע פאַרריסענע קדושים.

ארץ אַל תכסי דמם.

לעצטע נייעס

„לעצטע נייעס", תל־אביב, 2־טער יוני 1976

געפלאַנצט טויזנט ביימער לזכר דער קהילה מאָסטי־וויעלקיע

כדי צו פאַראייביקן דעם אָנ־דענק פון דער פאַרשניטענער יי־דישער קהילה מאָסטי־וויעלקיע („מאָסט") (אין דער געגנט פון לעמבערג), האָט די לאַנדסמאַנ־שאַפט פון דער דאָזיקער קהילה אין ישראל געפלאַנצט אין יער הקדושים טויזנט ביימער און אַזוי אַרום געשטעלט אַ מצבה די קדו־שים; וואָס זענען אַזוי אַכזריותדיק אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצי־רוצחים.

ד"ר יעקב ראַטה פון פּאַריז, וועלכער האָט באַזוכט אונדזער רעדאַקציע האָט איבערגעגעבן פּרטים וועגן דער דאָזיקער פאַר־אייביקונג. ה׳ ראַטה, וועלכער וווינט סטאַביל אין פּאַריז און איז מיטגליד פון דער פּאַרוואַל־טונג פון דער לאַנדסמאַנשאַפט פון מאָסטי וויעלקיע אין ישראל איז ספּעציעל געקומען פון פּאַריז ביי צוווינען דעם דאָזיקן אַקט פון פלאַנצן די ביימער אין קק"ל־וואַלד.

אין אַ שמועס מיטן שעף־רע־דאַקטאָר מ. צאַנין, מיטן רעדאַק־ציע־סעקרעטאַר יצחק בראַט און מיט אַנדערע מיטגלידער פון דער רעדאַקציע האָט ד"ר יעקב ראַטה זיך געטיילט מיט די איינ־דרוקן פון זיין באַזוך אין ישראל און ביי דער געלעגנהייט איבער־געגעבן אינטערעסאַנטע פּרטים פון יידישן לעבן אין פּאַריז.

ד"ר יעקב ראַטה איז אַ באַ־קאַנטער עסקן, פּעדאַגאָג און קול־טור־טוער אין פּאַריז און איז אַקטיוו אין געזעלשאַפטלעכן און קולטור־לעבן פון יידישן ישוב אין פראַנקרייך.

אברהם אקנער
תל־אביב

צום אָנדענק די קדושים פון אונדזער שטאָט

אין חודש אדר — דעם חודש פון פרייד —
באַפעלט זיי דער צורר: אין שול אַריין גייט!
ער פייניקט זיי דאָרט, ער מאָרדעט און ברענט
צוזאַמען מיט ווייב און מיט קינד אויף די הענט.

„שמע ישראל!" — הילכט אָפּ דאָס געשריי
דורך פענצטער אין פלאַמען צו הימלען אין ווייט,
פון פאַרמעט און מענטש — איין גורל האָט זיי
צוזאַמענגעבונדן אין זייער געשריי.

די „ראַטאַ" האָט צאַרניק געשטורעמט אין איר ברעג.
פון בלוט — איר וואַסער געוואָרן איז רויט.
דער שניי האָט די ערד מיט תכריכים באַדעקט
און איבערן שטעטל געשוועבט האָט דער טויט.

שרייט איצט דאָס בלוט פון די טיפן אַרויס
און כוואַליעט מיט צאָרן אַרויף צום אֵין־סוף.
עס כוואַליעט און כוואַליעט, געפינט נישט קיין רו —
און איבערן שטעטל איצט קראַקעט אַ קראָ...

טאָני גוטמאַן
תל־אביב

געווידמעט דעם אָנדענק פון מיינע עלטערן, מאַן, טאָכטער און שוועסטער הי״ד, וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצי־מערדער.

אין טויטן־טאָל — גיא ההריגה

דעם 21־טן יוני 1941 זענען די היטלעריסטישע האָרדעס באַפאַלן ראַטנפאַרבאַנד. אין דעם זעלבן טאָג האָבן זיי אָקופּירט אונדזער שטאָט מאָסט. אַ חודש שפּעטער, שבעה־עשר בתמוז האָבן די נאַציס און זייערע אוקראַינישע מיטהעלפער דורכגעפירט אַ שרעקלעכע שחיטה איבער דער יידישער באַפעלקערונג. דער שטאָטישער מעדיצין־דאָקטאָר דער אוקראַינער סטראַנטשיצקי האָט געמאָרדעט יידן מיט אַזויפיל פלייס און פאַרגעניגן, אַז זיין סעקרעטאַרשע — אויך אַן אוקראַינערין — האָט אים באַמערקט, אַז עס פּאַסט אים בעסער צו זיין אַ קצב ווי אַ דאָקטאָר. הערבסט, דאָס זעלבע יאָר, האָט מען די יידן קאָנצענטרירט אין געטאָ וואָס איז באַשטאַנען פון די הייזער אַרום דעם יידישן פאָלקס־הויז.

יצחק קלאַם, פעלאַ קלאַם, מעכלי־ריקל רייזער ז״ל

פון געטאָ האָט מען טאָג־טעגלעך געפירט די מענער צו דעם וואָקזאַל „זאַוואָני״ — אַ מהלך פון 15—17 קילאָמעטער — צו צוואַנגס־אַרבעט. די פרויען האָבן געאַרבעט אין טאַרטאַק פון דער פירמע זעליג. דאָרט האָבן אויך געאַרבעט יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך: זשאָלקווע, וויטקאָוו, בעלז און ראַדזשעכאָוו. די יידן פון יענע מקומות זענען מיט אייגענעם ווילן געקומען קיין מאָסט, הערנדיק אַז אין מאָסטער געטאָ איז אַ „גן־עדן״ פאַר יידן אַ דאַנק דער מענטשלעכער באַציונג פון הויפּטמאַן קרופּע, דער שעף פון דעם לאַגער.

צוויי יאָר האָבן די נאַציס אונדז שרעקלעך געפּייניקט אין געטאָ. טאָג־טעגלעך האָבן זיי געמאָרדעט יידן אין געטאָ גופא, און פון צייט צו צייט געשיקט קליינע גרופּעס אין די פאַרניכטונגס־לאַגערן. מיר האָבן שווער געאַרבעט, דאָס עסן איז געווען קנאַפּ און שלעכט, און די באַציונג פון די נאַצישע היטער שוידערלעך־מערדעריש. ווי שוין דערמאַנט, איין ליכטיקער שטראַל אין דער שוואַרצער פינצטערניש איז געווען הויפּטמאַן קרופּע — איינער פון די חסידי אומות־העולם, — ער האָט זיך באַמיט צו פאַרלייכטערן אונדזער לאַגע, אָבער זיינע מעגלעכקייטן זענען געווען באַגרענעצטע. פאַר זיין רחמנות־דיקער באַציונג צו אונדז האָבן די אוקראַינער און פּאָליאַקן אים געהאַסט.

חודש פעברואַר 1943 זענען אין געטאָ דורכגעפירט געוואָרן שוידערלעכע מאָרדן, אין איין טאָג האָבן די מערדער — נאָכן פּייניקן און איזדיעקעווען זיך איבער די קרבנות, — קאַלטבלוטיק אויסגעהרגעט צוויי טויזנט יידן. קליינע קינדער, באַהאַלטענע אין פאַרמאַכטע קאַסטנס זענען דערשטיקט געוואָרן, נישט האָבנדיק קיין לופט צו אָטעמען. דער שניי איז געווען רויט פון יידישן בלוט וואָס האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער, די ווענט פון די הייזער און שטיינער פון ברוק זענען געווען באַדעקט מיט פאַרגליווערט בלוט. ווי ווילדע צעיושעטע חיות האָבן זיך די מערדער אַריינגעריסן אין געטאָ און אומרחמנותדיק געמאָרדעט קינד און קייט. אויך אין דער באַן־סטאַציע „זאַוואָני״, ווו די מענער האָבן געאַרבעט, איז דעם זעלבן טאָג דורכגעפירט געוואָרן אַ מאַסן־שחיטה.

אונטער אַ האָגל פון קוילן איז מיר געלונגען צו אַנטלויפן דורך ד״ר טירקס גאָרטן און דאָרט פאַרדעקט מיך און מיין מוטער מיט ברעטער און זיך באַהאַלטן ביז ס׳איז צוגעפאַלן די נאַכט. ערשט, געשיצט פון דער טונקלקייט פון דער נאַכט זענען מיר אַוועק אין דער ריכטונג פון טאַרטאַק, זייענדיק זיכער אַז אין מאָסט איז קיין איין ייד נישט געבליבן לעבן. 4 טעג זענען מיר געווען באַהאַלטן אָן עסן און אָן וואַסער, אַ ביסל שניי איז געווען אונדזער שפּייז אין די 4 טעג. דעם פינפטן טאָג זענען מיר אַריבער דעם געפרוירענעם טייך און צוריק געגאַנגען אין געטאָ. אין ברידער־קבר אויפן וועג קיין באָראָווע, האָט דאָס בלוט געזאָטן און די אויבערשטע ערד־שיכט פון קבר האָט זיך געהויבן. דאָס אומשולדיק פאַרגאָסענע יידישע בלוט האָט זיך נישט געוואָלט באַרויקן, און מיט אַ שטומען געשריי צום הימל געפרעגט, פאַרוואָס ?...

אין יאָר 1943 האָט די געסטאַפּאָ באַזייטיקט דעם הויפּטמאַן קרופּע און אים אַוועקגעשיקט צום פראָנט. אויף זיין אָרט האָט די געסטאַפּאָ געבראַכט פון יאַנאָווסקער לאַגער דעם ס.ס.־מאַן שולץ, וועלכער איז פאַרבליבן אין געטאָ ביז זיין פולקאָמער ליקווידאַציע. איך האָב אים שפּעטער באַגעגנט אין נאָווי־סאָנטש ביים פאַרהאַקן די וואַגאָנען וואָס זענען געווען פול מיט צענויפגעפּרעסטע יידן, געפירט אין די פאַרניכטונגס לאַגערן, זיי זאָלן נישט קענען אַנטלויפן. אין דער צייט איז געווען געטאָ־קאָמענדאַנט הילדענבראַנד. ער פלעגט שטענדיק זיך באַווייזן אין געטאָ פאַר און נאָך יעדער מאָרד־אַקציע.

די לעבנגעבליבענע נאָך דעם מאַסן־מאָרד האָבן פאַרגעזעצט זייער גרוילעך לעבן אין פּיין און הונגער, דערנידערונג און קאַטאָרזשנער אַרבעט. ווען מיר די פרויען, וואָס האָבן געאַרבעט אין טאַרטאַק האָבן באַקומען אַ ידיעה אַז מיר שטייען פאַר אַן אויס־זידלונג, דאָס הייסט פאַר אַ זיכערן טויט, זענען אַ טייל פון אונדז אַנטלאָפן אין דער ריכטונג פון די וויעטשאָרקער וועלדער. איך בין ביים לויפן פאַרוווּנדעט געוואָרן אין פוס. מורא־האָבנדיק, אַז די בלוט־שפּורן זאָלן נישט אויפדעקן אונדזער באַהעלטעניש, האָב איך פאַרשטאָפּט די וווּנד מיט די לעצטע ברעקלעך ברויט וואָס איך האָב פאַר־מאָגט, אַ נישט־אָפּשאַץ־אוצר אין יענער צייט.

מיר זענען געבליבן בערך אַ 40 מענטשן — פרויען און מענער. מיט אונדז איז געווען אינזשיניער זאַגער, און לויט זיינע אָנווייזונגען האָבן מיר געגראָבן גריבער און זיך איינגעאָרדנט אין בונקערס. די איינציקע שפּייז אונדזערע זענען געווען עטלעכע פאַרפרוירענע קאַרטאָפל, וואָס מיר האָבן ביינאַכט אויסגעגראָבן אויף די פעלדער.

אָפּגעריסענע, באָרוועסע, אין הונגער און קעלט, האָבן מיר געלעבט אין די וועלדער ביזן יאָר 1944. די כוחות האָבן אונדז פאַרלאָזט. נישט געווען קיין האָפענונג צו בלייבן לעבן ביי די באַדינגונגען, האָב איך באַשלאָסן זיך איבערצוגעבן צו די דייטשן. זיי האָבן מיך אַריבערגעפירט אין יאַנאָווער לאַגער אין לעמבערג. דאָרט האָב איך געאַרבעט ביי וואַשן און פרעסן ביז ענדע יוני 1944. אין דעם לאַגער האָבן מיר געלעבט אין שטענדיקער ציטערניש און פחד, זעענדיק ווי טאָג־טעגלעך מאָרדן די נאַציס יידן און פאַרברענען זייערע טויטע קערפּער, אָפּצווווישן די סימנים.

איין נאַכט, סוף חודש יוני, האָבן די רוסן באָמבאַרדירט די געגנט פון לאַגער. אַ טייל פון אונדז האָבן אויסגענוצט די געשאַפענע מהומה און אַנטלאָפן פונעם לאַגער. איך בין נישט געווען צווישן זיי. די שטראָף פאַר זייער אַנטלויפן האָבן געדאַרפט באַקומען די פאַרבליבענע. מען האָט אונדז אויסגעשטעלט ביי אָפענע גריבער צום דערשיסן. אין דער לעצטער מינוט, ווען כ׳האָב אויסגערופן „שמע ישראל", איז געשען אַ נס, ס׳איז געקומען אַ שליח, אַן אָפיציר פון דער העכערער מאַכט, מיט אַ באַפעל אונדז נישט צו טויטן, מעגלעך אויס מורא פאַר די רוסן, וואָס האָבן זיך דערנענטערט

צו לעמבערג. צווישן די תליינים וועלכע האָבן געזאָלט אונדז אויסשיסן האָב איך דער־קענט דעם רוצח הילדענבראַנד פון מאַסטער געטאָ.

אַ פּאָר טעג שפּעטער האָט מען אונדז געפירט צו פוס צו אַ באַן־סטאַציע און אונדז פאַרלאָדנט אין לאַסט־וואַגאָנעס. דורך פשעמישל האָט מען אונדז געפירט ביז טאַרנאָוו. אויף אַלע סטאַציעס האָבן מיר געגראָבן טראַנשייען. די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע, ווייל די ערד איז געווען שטיינערדיק און פאַרטרוקנט. דריי חדשים האָבן מ׳יר געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט. ביי טאָג שווער געאַרבעט און ביי נאַכט האָט מען אונדז שטאַרק געפּייניקט. אַזוי זענען מיר אָנגעקומען אין באַרימטן, שרעקלעכן קאָנצענטראַציע־לאַגער פלאַשאָוו. אין פלאַשאָוו זענען מיר לאַנג נישט געווען. מען האָט אונדז באַלד איבערגעפירט קיין אוישוויץ. אין אוישוויץ איז דאָס פּייניקן, דער הונגער און ליידן דערגאַנגען צו אַזאַ מדרגה, אַז עס איז אוממעגלעך עס צו באַשרייבן. מיר האָבן געוואַרט אויפן טויט, ער זאָל אונדז אויסלייזן פון אַזאַ פּיין.

אַ געוויסן טאָג האָבן די לאַגער־פאַרוואַלטער אויסגעוויילט 10—12 פרויען, געבראַכט אונדז אין אַ גוט איינגעאָרדנטער, ריינער אַמבולאַטאָריע, וועלכע מען פלעגט ווייזן אויסלענדער זיי זאָלן זען ווי גוט די דייטשן באַציִען זיך צו די קאַצעטלער. נאָך דער גרינדלעכער אונטערזוכונג און קערפּער־אויסמעסטונגען, ווי אויך פאַרשידענע גענעטישע פראַגן וואָס מען האָט אונדז געשטעלט, האָט מען אונדז איבערגעפירט אין לאַגער נעבן קרעמאַטאָריום. זייענדיק נאָענט פון דעם בלאָק, האָט זיך צו אונדז דער־נענטערט אַן עלטערע פרוי. אויף איר פראַגע פון וואַנען מיר קומען, האָבן מיר איר אַלץ דערציילט. די פרוי האָט מיט מיטגעפיל געזאָגט: „מען האָט אייך אויסגעוויילט צו מאַכן אויף אייך עקספּערימענטן, איר וועט דאָך פאַרוואַנדלט ווערן אין מייז״. הערנדיק די בשורה האָב איך באַלד באַשלאָסן — זאָל זיין וואָס עס וויל — איך מוז פון דאַנען אַנטלויפן. דאָס זעלבע האָב איך פאַרגעשלאָגן די איבעריקע פרויען. צו מאָרגנס איז אָפּגעגאַנגען אַ טראַנספּאָרט מיט אַרום 500 פרויען אויף צוואַנגס־אַרבעט קיין דייטשלאַנד. מיר זענען — אומבאַמערקט פון די היטער — אַריין אין די וואַגאָנען און געקומען קיין זאַקסן.

מיר האָבן הונגעריקע געאַרבעט 12 שעה טעגלעך אין אַן אַמוניציע־פאַבריק. דער הונגער איז געווען אַזוי גרויס, אַז קאַרטאָפל־שאָלעכץ איז געווען אַ חלום. נישט איין מאָל האָב איך שטיל תפילה געטאָן צו דערלעבן כאָטש איין שעה נאָך דער דייטשער מפּלה און היטלערס טויט, און זעען די אויסלייזונג פון שארית־ישראל. גאָט האָט פאַר־נומען מיין תפילה. חודש מאַי 1945 האָב איך דערלעבט היטלערס מפּלה.

האַרט פאַר דער באַפרייונג האָט מען אונדז אַריינגעשטופּט 150 פרויען אין אַ פראַכט־וואַגאָן און אַוועקגעפירט קיין שלאָסענבערג, דאָרט אונדז אומצובררענגען. די סאָוויעטישע אינטענסיווע באָמבאַרדירונג פון די וועגן און באַן־סטאַציעס, האָט שווער

געמאַכט פאַר די מערדער אויסצופירן זייער טייוולאָנישן פּלאַן און מיר זענען געקומען קיין טשעכאָסלאָוואַקיי. אַרויסקוקנדיק דורכן קליינעם פענצטערל פון וואַגאָן האָב איך דערזען גרינע פעלדער, בלי׳ענדיקע ביימער, געגוי ווי איך האָב געזען אין חלום איניקע טעג פריער. זעענדיק אין חלום האָט מיר מיין מוטער געבראַכט אַ שטיקל ברויט אין אַ פרילינג־טאָג, ווען די נאַטור האָט זיך אויפגעוועקט צום לעבן נאָכן שווערן ווינטער. אַלץ האָט געבליט און נאָר מיר... און איצט זע איך דאָס אין דערווירקלעכקייט.

מיר זענען געקומען נאָענט צו טערעזיענשטאַט. אַז די טשעכן האָבן אונדז דערזען אין אַזאַ שרעקלעכן מצב, אָפּגעריסענע, אָפּגעשליסענע, באָרוועסע, האַלב־נאַקעטע, אויס־געהונגערטע לעבעדיקע מתים — איך האָב געוויגן 36 קילאָ — זענען זיי באַפאַלן די דייטשן מיט העק און אייזנס און זיי אַנטוואָפנט. אונדז האָבן די טשעכישע פרויען באַגעגנט מיט מענטשלעכער וואַרעמקייט. מיר האָבן באַקומען מעדיצינישע הילף, עסן און אַ ביסל קליידער. דאָ אין טערעזיענשטאַט איז געקומען אַ סוף צו אונדזערע ליידן. דעם 25־טן מאַי האָבן די טשעכן איבערגענומען פון די רוסן די מאַכט און אונדז באַפרייט.

איצט, ביים וואַשן דעם מיליטערישן מונדיר פון מיין זון, בעט איך זיך ביי אים: „זונעניו, ברענג, ברענג מונדירן פון דיינע חברים, וואָס האָבן נישט ווער ס׳זאָל פאַר זיי וואַשן — איך וועל דאָס טון מיט ליבשאַפט, זונעניו...״

איבערזעצט פון עברית: א. בינות

העלאַ רעטמאַן־כ״ץ
אַמעריקע

דער קאָשמאַרער חלום

מיין משפחה איז באַשטאַנען פון די עלטערן רחל און שמעון כ״ץ, מיין שוועסטער גאָלדע, פאַרהייראַט צו ראובן באַרג, מיין שוועסטער סאַלטשע, די יונגערע פון מיר און דער יונגסטער ברודער אלכסנדר, וועמען מען האָט גערופן דזונעק, און איך. מיר האָבן געוווינט נישט ווייט פון אוקראַיִנישן פאָלקס־הויז, שפּעטער אַלס פאַרהייראַטע צו נתן קלאַם, האָב איך מיט מיין מאַן געוווינט אין לעמבערג.

ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען לעמבערג האָב איך צוזאַמען מיט מיין דריי און האַלב יאָריק קינד יעקב, פאַרלאָזט די היים און אַריבערגעפאָרן צו מיינע עלטערן קיין

מאָסט. מיין מאַן נתן איז פאַרבליבן אין לעמבערג. אין יאָר 1943, נאָך די צוויי גרויזאַמע מאָרד־אַקציעס, בין איך אַנטלאָפן פון מאָסט. מיין פאָטער איז שוין דאַן נישט געווען צווישן די לעבעדיקע. ער איז אומגעקומען ביי דער צווייטער אַקציע. מיינע שוועסטער האָבן שווער געאַרבעט, אָבער נישט געוואָלט מיט מיר צוזאַמען אַנטלויפן. מיין מוטער איז געווען קעגן דעם איך זאָל אַליין אַנטלויפן, נאָר אַ דאַנק אונדזער משפחה־פריינד אויסטער פון קאַמינקע, וואָס איז געווען אין מאָסט, האָט מיין מוטער מסכים געווען אויף זיין פאָרשלאָג, אַז מיר זאָלן צוזאַמען אַנטלויפן צו זיין שוועסטער קיין בוסק. די קאַמינקער יידן זענען שוין דעמאָלט געהאַט אומגעקומען און די שטאָט איז דער־קלערט געוואָרן „יודען־ריין״.

אין בוסק האָב איך געוויילט אַ קורצע צייט. צוזעענדיק די שוידערלעכע פייניקונגען און רציחות פון די נאַציס איבער די יידן, האָב איך באַשלאָסן זיך אַריינ־גנבענען אין אַ טראַנספּאָרט פון אוקראַיִנישע פרויען וואָס מען האָט געפירט אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. איך האָב געענדערט מיין נאָמען און זיך פאַרשריבן פאַר אַן אוקראַיִנערין, אַזוי איז מיר געלונגען זיך אַריינצובאַקומען אין אַזאַ טראַנספּאָרט. איך בין אָנגעקומען קיין דייטשלאַנד און ביזן סוף פון דער מלחמה שווער געאַרבעט אין פאַרשידענע אַרבעטס־לאַגערן. אין יאָר 1945 בין איך צוזאַמען מיט אַנדערע אָפּגע־ראַטעוועטע, באַפרייט געוואָרן דורך די אַליאירטע אַרמייען.

נאָך דער מלחמה בין איך געפאָרן קיין פוילן, געהאָפט אפשר, וועל איך טרעפן עמיצן פון דער משפחה. ליידער איז קיין איינער פון זיי נישט געבליבן ביים לעבן. עלנט און איינזאַם געפונענדיק זיך אונטער אַ שטאַרקער דעפּרעסיע, בין איך געוואָרן גלייכגילטיק צו אַלץ און צו אַלעמען. דאָס לעבן איז מיר פשוט נמאס געוואָרן. איך האָב זיך גענויטיקט אין אַ וואַרעמער מענטשלעכער האַנט, וואָס זאָל מיך שטאַרקן און מוטיקן, איך זאָל ווידער קענען גלויבן אין דער צוקונפט. צום גליק האָב איך באַגעגנט מיין צוקונפטיקן מאַן. מיר האָבן געהייראַט און געפאָרן קיין אַמעריקע. דאָרט האָב איך געבוירן אַ זון, היינט 27 יאָר אַלט, אַ פאָטער פון צוויי קינדער, אַ לערער פון פאַך.

איצט, ווען איך האָב געזען די בילדער פון מיין משפחה, וועלכע איך האָב באַקומען פון ישראל — איז מיין האַרץ פאַרקלעמט געוואָרן פון ווייטיק, אַ קוואַל פון טרערן האָט זיך געעפנט און מיך באַגאָסן. אָנקוקנדיק די בילדער, האָט זיך אויפסניי געעפנט די קוים־פאַרהיילטע וווּנד, איך האָב פון דאָסניי איבערגעלעבט די שרעקלעכע פאַרגאַנגענהייט. אַלץ וואָס האָט געטראָפן מיין משפחה, די מאָסטער יידן און דאָס גאַנצע יידישע פאָלק בעת דער גרויזאַמער תקופה, שטייט מיר פאַר די אויגן. נישט איין מאָל דאַכט זיך מיר, אַז מיין לעבן איז אַ קאָשמאַרער חלום, און אַז אויך איך בין צווישן די פאַרטיליקטע, נאָר מיין שאָטן שוועבט אַרום צווישן די לעבעדיקע...

איבערזעצט פון עברית: א. בינות

העניע גרובאַרט
בת־ים

אין די נאַצישע נעגל

איך בין געבוירן אין זשאָלקווע. מיין פאָטער חנוך זינגער ז״ל, איז געווען אַ זון פון הרב הירש חרק, אַ דיין אין מאָסט. זיין פרוי הינדל, איז געווען אַ טאָכטער פון מאָסטער רב.

מיין גאַנצע משפחה איז אויסגעהרגעט געוואָרן אין זשאָלקווע און אין לודמיר, נאָר מיין שוועסטער ביילצי, פאַרהייראַט צו צבי שטעגער, האָט געוווינט אין מאָסט און דאָרט אומגעקומען. אין אָנפאַנג פון דער יידן־ליקווידאַציע אין זשאָלקווע, בין איך צו־זאַמען מיט מיין מאַן אַנטלאָפן צו מיין שוועסטער קיין מאָסט, מיט דער האָפענונג צו אַרבעטן אין אַרבעטס־לאַגער וואָס איז דאָרט געווען.

ווי אַן אייניקל פון מאָסטער דיין ר׳ הירש חרק ז״ל, און האָבנדיק דאָרט אַ שוועסטער, פלעג איך אָפט באַזוכן מאָסט און געווען אין אַן ענגער פאַרבינדונג מיט דער מאָסטער יוגנט אין משך פון יאָרן פאַר דער מלחמה. אין די ביטערע קאָשמאַר־יאָרן אונטער די נאַציס, האָב איך דורכגעמאַכט אַלע שוידערלעכע רדיפות צוזאַמען מיט די מאָסטער יידן, דאָרט האָב איך אויך געפונען אַ רעטונגס־אָרט און בין על פי נס געבליבן לעבן. עס איז דערפאַר נישט קיין ווונדער, אַז איך פיל אַן אימפולסיווע באַדערפעניש צו באַשרייבן די טרויעריקע איבערלעבענישן אין ספר הזכרון לקדושי מאָסט.

באַלד נאָכן אָקופּירן מאָסט, האָבן די דייטשן אויפגעשטעלט אין שטעטל אַן אַרבעטס־לאַגער אונטער דער אָנפירונג פון הויפּטמאַן קרופּע, וועלכער האָט זיך באַצויגן מענטשלעך צו יידן. דער דאָזיקער פאַקט האָט באַוויגן אַ סך יידן פון די נאָענטע שטעט און שטעטלעך צו זוכן אַ רעטונגס־אָרט אין מאָסט. די ס. ס.־לייט האָבן זיין מענטשלעכע באַציונג צו יידן געטאַדלט און צום סוף אים באַזייטיקט פון אַמט.

נאָך קרופּעס אַוועקגיין האָט זיך די לאַגע ראַדיקאַל געענדערט. די ס. ס.־באַנדיטן האָבן אָנגעהויבן רעאַליזירן זייער טייוולאַנישן פּלאַן — פיזיש פאַרניכטן די יידישע באַפעלקערונג. די ערשטע קרבנות זענען געווען די זקנים און קינדער, וועלכע זענען אַוועקגעפירט געוואָרן קיין בעלזשעץ און דאָרט פאַרגאַזט געוואָרן. דאַן האָבן זיי פאַר־שפּרייט אַ ליגנערישע ידיעה, אַז יאַריצאָוו־נאָווי איז אָפיציעל באַשטימט געוואָרן אַלס אַ „יודענשטאַט״ און די יידן וואָס וועלן זיך מיט גוטן ווילן איבערזידלען אַהין, וועלן

דאָרט בלייבן ביז צום סוף פון דער מלחמה. פיל יידן זענען אַוועק קיין יאַריצאָוו, צווישן זיי אויך אונדזער לוי שטעגער און פרוי. אין משך פון צוויי וואָכן זענען אַלע אויסגעהרגעט געוואָרן.

די ס.ס.־תליינים האָבן נישט גערוט. באַלד נאָך דעם האָבן זיי דורכגעפירט די אַזוי־גערופענע „פרויען אַקציע״. ווען אַלע אַרבעטנדיקע פרויען האָבן זיך פאַרזאַמלט אויפן אַפּעל־פּלאַץ גרייט צו גיין צו דער טעגלעכער אַרבעט, האָבן די ס.ס.־לייט און אוקראַיִנישע מערדער אונטער דער אָנפירונג פון אָבערשטורמפירער הילדענבראַנד, אַרומגערינגלט דעם פּלאַץ און מיט געוואַלד אַוועקגעפירט די פרויען אויפן וועג קיין באָראָוועץ־באַבקע און דאָרט זיי אַלע אומגעבראַכט. בשעת דעם טויטן־מאַרש האָבן מער ווי טויזנט פרויען געזונגען די „התקוה״, אויך פיל מענער זענען דעם טאָג דערמאָרדעט געוואָרן. מיין שוואָגער צבי שטעגער, אַריבערגייענדיק די בריק, וועלכע צעטיילט די שטאָט, איז געפאַלן פון אַ מערדערישער קויל. זיין ברודער משה איז פאַרוווּנדעט געוואָרן. די מערדער האָבן אים געהאַלטן פאַר טויט. שפּעטער איז ער פון דאָרט אַוועק און די וווּנד האָט זיך פאַרהיילט. אין דער אַקציע איז אויך אומגעקומען סאָבעלע וועקסלער. איר חתן קאַראַל כ״ץ, וועלכער איז געווען אַ מיליציאַנט אין יודן־ראַט, האָט זי אַרויסגענומען פון באַהעלטעניש, און זי צוגעשטעלט צום אַפּעל.

נאָך דער גרויזאַמער שחיטה איז נאָמינירט געוואָרן אַלס קאָמענדאַנט פונעם אַרבעטס־לאַגער אָבערשטורמפירער שולץ. ער האָט באַשטימט פאַר זיך עטלעכע יידישע העלפער. דאָס הייפל איבערגעבליבענע יידן האָבן געאַרבעט ביי דער שווערסטער אַרבעט און געלעבט מיט דער אילוזיע אַז מער קיין אַקציעס וועלן נישט פאַרקומען.

נאָך דער צווייטער אַקציע אין זשאָלקווע, בין איך געקומען קיין מאָסט. מיט דער הילף פון מיין שוועסטער ביילצי האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן אין קיך. אין דער צייט איז אויסגעבראָכן אַ טיפוס־עפּידעמיע און כמעט אַלע קראַנקע זענען געשטאָרבן, צווישן זיי אויך טויבע קאָסנער, די שוועסטער פון שמואל קאָסנער, וועלכער לעבט אין ישראל. אין דער צייט פון מיין אַרבעטן אין קיך האָב איך באַגעגנט פנים־אל־פנים דעם מערדער הילדענבראַנד, וועלכער האָט פערזענלעך דורכגעפירט די דריטע מאָרד־אַקציע, אין וועלכער עס איז פאַקטיש ליקווידירט געוואָרן דער אַרבעטס־לאַגער און אומגעבראַכט געוואָרן כמעט אַלע יידן, וואָס זענען דאָרט געווען באַשעפטיקט.

ווען הילדענבראַנד אין באַגלייטונג פון ס.ס.־אָפיצירן האָט באַזוכט די קיך און זיך אינפאָרמירט וויפל יידן עסן אין קיך, האָט ער מיט שפּאָט באַמערקט: „די יידן באַקומען וויניק גרינצייג, זיי באַדאַרפן מער וויטאַמינען״. צומאָרגנס, נאָכן באַזוך איז פאָרגעקומען די פּינקטלעך־געפּלאַנטע בלוטיקסטע און אכזריותדיקע מאָרד־אַקציע, אין איין צייט אין מאָסט און אין זשאָלקווע. די יידן האָבן געמוזט אַליין גראָבן פאַר זיך אַ ברודער־קבר. דעם מאַסן־מאָרד האָבן די רוצחים אויסגעפירט אין באָראָווער וואַלד.

די ערד האָט זיך געהויבן פון די גסיסה־קאָנוווּלסיעס. און דאָס בלוט האָט אַרויסגע־שטראָמט איבער דער אויבערשטער ערד־שיכט און רויט געמאַכט דעם ווייסן שניי.

נאָך דער באַגעגעניש מיטן היטלערישן תליין איז מיר און מיין מאַן געלונגען צו אַנטלויפן אין וואַלד. דריי טעג — אָן עסן, אָן וואַסער — האָבן מיר זיך באַהאַלטן אין וואַלד, ווו מיר האָבן געטראָפן אַ קליינע צאָל יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון דער מאַסן־שחיטה. און דאָ וויל איך נאָך אַ מאָל דערמאָנען דעם הויפּטמאַן קרופּע. איינער פון דעם מאַסן־מאָרד אַנטרינענע, האָט געהערט ווי קרופּע האָט אויסגערופן צו די ס.ס.־באַנדיטן: „דאָ, קענגן די יידן זענט איר העלדן, פאַר וואָס גייט איר נישט קעמפן קיין סטאַלינגראַד, דאָרט אַרויסווייזן אייער גבורה?"

נאָך דער גרויזאַמער מאַסן־שחיטה האָבן די מערדער ליקווידירט דעפיניטיוו דעם אַרבעטס־לאַגער, און דאָס הייפל איבערגעבליבענע יידן אַריבערגעפירט קיין פּאָטאָליטשע. אויפן וועג אַהין זענען געשטאַנען גאַנצע מחנות גויים און מיט שפּאָט און שאָדן־פרייד געקוקט אויף אונדז. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין פּאָטאָליטשע, האָבן מיר זיך באַזעצט אין די ליידיקע יידישע הייזער. פּאָטאָליטשע איז שוין דאַן געווען „יודען־ריין".

דריי וואָכן זענען מיר דאָרט געווען. דעם 21־טן מאַי 1943 האָט מען אונדז אַריבערגעפירט קיין ראַווע־רוסקע, אין גרויזאַמען ס. ס. אַרבעטס־לאַגער. אין ראַווע־רוסקע האָבן מיר געוווינט אין קאַזאַרמעס, אָפּגעטיילט די מענער פון די פרויען. עס זענען נישטאָ קיין ווערטער איבערצוגעבן אין וואָס פאַרא באַדינגונגען מיר האָבן געלעבט אין דעם לאַגער־גיהנום. די אכזריותדיקייטן פון די דייטשע און אוקראַיִנישע מערדער האָבן אָנגענומען די ברוטאַלסטע פאָרמען. אויף שריט און טריט האָט מען געשאָסן יידן. די יידן, דערשלאָגענע און פאַרצווייפלטע, האָבן געהאָפט אויפן מלאך־המוות, ווי אַ מלאך הגואל.

איין מאָל אין וואָך האָט מען אונדז געפירט אין באָד. אַלע קריסטלעכע איינוווינער, געזונטע, זאַטע, גוט־געקליידעטע, האָבן געקוקט אויף אונדז — אָנגעווייטיקטע, אויס־געהונגערטע, האַלב־נאַקעטע — מיט שנאה און שפּאָט. אויך מיין מאַן איז געווען אין ראַווע צוזאַמען מיט יצחק שיינפעלד און אהרן האָראָוויץ, דער איידעם פון הרב עבער־שטאַרק, וועלכער איז על פּי נס ניצול געוואָרן פון פאַרברענט ווערן אין שול, צוזאַמען מיט פיל נכבדים פון מאָסט, דעם דריטן טאָג פון דער דייטשער אָקופּאַציע.

צווישן די אַרבעטנדיקע, אויסער דעם לאַגער אין דער שטיין־האַקעריי, האָט זיך אויך געפונען מיין מאַן. דאָרט האָט מיין מאַן זיך באַקענט מיט אַ פּאָליאַק, מיטן נאָמען פּיאָטראָווסקי און זיי האָבן זיך באַפריינדעט. הערנדיק, אַז מען גייט ליקווידירן דעם אַרבעטס־לאַגער האָט מיין מאַן געוואָגט פרעגן דעם ה׳ פּיאָטראָווסקי — אויב ביים קריטישן מאָמענט וועלן מיר זיך קענען ביי אים אויסבאַהאַלטן. זיין תשובה האָט געגעבן האָפענונג.

דעם 10־טן יוני, ערב שבועות, האָט דער איידעלער פּיאָטראָווסקי טרעפנדיק מיין

מאַן ביי דער אַרבעט, דערציילט אים אַז ער האָט געהעו־ט ווי די געליבטע פון אַ געסטאַפּאָ־באַנדיט האָט דערציילט, אַז היינט וועט עפּעס געשען אין לאַגער, און גלייכ־ צייטיק אים פאַרגעלייגט אַ באַהעלטעניש אויף היינטיקער נאַכט, ראַטנדיק אים זיך נישט צוריקקערן אין לאַגער. מיין מאַן האָט אים זייער געדאַנקט, איז אָבער געקומען אין לאַגער נאָך מיר, און ביידע זענען מיר, איבערשניידנדיק די שטעכל־דראָט אַרויס פונעם לאַגער. זייענדיק 50 מעטער פונעם לאַגער, האָט אונדז פאַרהאַלטן אַ פאָלקס־דויטש. וויינענדיק און בעטנדיק און געבנדיק אים דאָס לעצטע ביסל געלט, וואָס מיר האָבן געהאַט, האָט ער אונדז צו רו געלאָזן און געוויזן דעם וועג וואָס פירט אין וואַלד.

נאָך דעם ווי מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין געדיכטן וואַלד, אַ צוויי קילאָמעטער פון לאַגער, באַגלייט פון אַ שטורעמדיקן רעגן מיט דונערן און בליצן, האָט זיך אַנטפּלעקט פאַר אונדזערע אויגן אַ שרעקלעך בילד, ריזיקע פייער־פלאַמען און געדיכטע קנוילן רויך. דאָס האָט דער גאַנצער לאַגער געברענט. די ס.ס.־מערדער האָבן אים אונטערגעצונדן פון אַלע פיר זייטן און צוויי טויזנט יידן האָבן אין דעם ברענענדיקן גיהנום אויסגעהויכט זייערע נשמות.

נאָך די זעלבע נאַכט זענען מיר אַרויס פון וואַלד און געקומען צו דער משפחה פּיאָטראָווסקי. שרעקנדיק זיך, האָבן זיי דאָך אונדז אויפגענומען און פאַרשטעקט אונדז אין אַ בוידעם־שטוב, צווישן פאַרשידענע העלצער. 14 חדשים האָט די איידעלע קריסטלעכע משפחה באַהאַלטן אונדז, טיילנדיק זיך מיטן ביסל עסן און אויסשטעלנדיק זיך יעדע מינוט אויף טויט־סכנה. מיר זענען געלעגן אין אַ גרוב באַהאַלטן און געוואַרט אויף דער רחמנותפולער פרוי פּיאָטראָווסקי, וואָס האָט אונדז געבראַכט דאָס ביסל עסן, — פאַרשטייט זיך אָן געלט — מיר האָבן שוין נישט געהאַט מיט וואָס צו באַצאָלן. מיר זענען ביי דער משפחה פאַרבליבן ביז דער באַפרייונג. מיר ווען זיי דאָס קיין מאָל נישט פאַרגעסן. נאָך דער באַפרייונג, חודש יולי 1944, האָבן מיר זיך געטיילט מיט זיי מיט אַלעם.

אין 1949 זענען מיר עולה געווען קיין ישראל. נאָכן אָנהויבן אַרבעטן האָבן מיר זיי גלייך געשיקט הילף, אין וועלכער זיי האָבן זיך שטאַרק גענויטיקט.

אין יאָר 1966 האָבן מיר איינגעלאַדן די פרוי זאָפיע פּיאָטראָווסקי קיין ישראל. זי האָט געוויילט ביי אונדז פינף חדשים. מיר האָבן זיך באַמיט איר פאַרשאַפן פיל פאַרגעניגן. זי האָט באַזוכט אַלע פאַר קריסטן הייליקע ערטער, זי האָט געפלאַנצט אַ בוים אויפן הר־הרצל אין דער אַליי פון די חסידי אומות העולם, און באַקומען אַן אויסצייכענונג — אַ זילבערנעם מעדאַל.

פרוי זאָפיע האָט זיך געשיידט מיט אונדז מיט אַ פריידיק געפיל, פאַר דעם כבוד וואָס מיר האָבן איר פאַרשאַפט און אַ היים געפאַרן באַשאָנקען מיט פיל מתנות פאַר איר און איר משפחה.

איבערזעצט פון עברית: א. בינות

ארנה נאַס
רעננה

אין בונקער ביים טאַרטאַק

מיינע קינדער־יאָרן האָב איך פאַרבראַכט אין ווין. שפּעטער האָב איך זיך אָנגעשלאָסן אין דער ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „בלוי־ווייס״. אין זעלבן ציוניס־טישן גייסט האָב איך זיך דערצויגן אומקערנדיק זיך קיין פּוילן. דער ציל פון מיין לעבן איז געווען עליה קיין ארץ־ישראל. אָבער די באַגרענעצטע צאָל צערטיפיקאַטן, וואָס די מאַנדאַטאָרן־מאַכט האָט צוגעטיילט דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, האָט פאַר מיר אוממעגלעך געמאַכט צו רעאַליזירן מיין שטרעבן.

אין יאָר 1933 בין איך געקומען צוזאַמען מיט מיין חברטע גוסטאַ פריד קיין מאָסט אויף הכשרה. מיר האָבן זיך באַלד פאַרבינדן מיט אָרטיקן „התאחדות״־פאַריין, וועלכער האָט זיך געפונען אין אַ קליין שטיבל, די צימערן פּשוט מעבלירט, אָבער די שענק פול מיט ביכער. דעם ערשטן חבר וואָס מיר האָבן באַגעגנט איז געווען צבי בריקנער. מיט די אַנדערע חברים האָבן מיר זיך באַקענט אין זעלבן אָוונט נאָך זייער צוריקקומען פון דער אַרבעט. דער הכשרה־צענטער האָט זיך געפונען נישט ווייט פון דער שטאָט, אין אַ פאַרלאָזטער קאַזאַרמע, וואָס האָט אַ מאָל געדינט אַלס רייט־שולע.

די עקאָנאָמישע באַדינגונגען זענען געווען שווערע. אַ טייל פון די חברים האָבן געאַרבעט אויף שטענדיקע אַרבעטס־פּלעצער און דעם פאַרדינסט אַריינגעטראָגן אין דער בשותפותדיקער קאַסע. די מערהייט חברים האָבן געאַרבעט ביי שוואַרצער אַרבעט. אין דעם הכשרה־קיבוץ בין איך געווען 7—8 חדשים, דאָרט האָב איך זיך באַקענט מיט מיין צוקונפטיקן מאַן צבי נאַס ז״ל. אין יאָר 1937 האָבן מיר חתונה געהאַט. מיר האָבן געוווינט נעבן טאַרטאַק פון דער פירמע זעליג. ווען די דייטשן האָבן אָקופּירט מאָסט און גלייך אָנגעהויבן די רדיפות און רציחות אויף יידן, האָבן מיר און אויך איניקע פריינד זיך אויסבאַהאַלטן אין דער סביבה פון טאַרטאַק.

ווען איך בין נאָך דער שרעקלעכער שחיטה, אין פעברואַר 1942, אַוועק אין געטאָ, בין איך דערשיטערט געוואָרן. דער גאַנצער געטאָ האָט געווייקט אין יידיש בלוט. די געסטאַפּאָ־מערדער האָבן בשעת דער אַקציע דערשאָסן אויפן אָרט יעדן וואָס האָט געפּרוּווט אַנטלויפן. די מערדער האָבן אויסגעשטעלט די יידן אין צוויי רייען, אין איינער די שוואַכע, די צום טויט־פאַראורטיילטע, און אין דער צווייטער רייע די שטאַרקערע

און פּע־קערע צו אַרבעט. צווישן די פיל קרבנות וואָס זענען געפאַלן יענעם טאָג, איז אויך געווען סאָבעלע וועקסלער און די פרוי בריקנער מיט איר קינד. ביי 1,400 יידן זענען אַרויסגעפירט געוואָרן אויסער דער שטאָט. צוערשט האָט מען זיי געפּייניקט און דערנאָך דערשאָסן.

אין דער צווייטער אַקציע האָט מען געפירט די אומגליקלעכע קרבנות קיין ראַווע־רוסקע. שלמה נאָס האָט נישט געוואָלט פאַרבלייבן מיט אונדז אין דער באַהעלטעניש, ער האָט מורא געהאַט לעבעדיק באַגראָבן צו ווערן אין בונקער, און איז צוזאַמען מיט אַלע אויסגעזידלט געוואָרן קיין ראַווע.

יוני 1943 האָבן די מערדער דורכגעפירט די גרויסע און אכזריותדיקע ליקווי־דאַציע פונעם געטאָ. משה נאָס וואָס איז ניצול געוואָרן אין דער צווייטער אַקציע, זיינע קינדער שלמה, יחזקאל און זיין פרוי און טאָכטער, ווי אויך מיין טאָכטער, זענען דער־שאָסן געוואָרן אין דעם גרויזאַמען מאַסן־מאָרד פון חודש יוני.

מיר האָבן געבויט אונדזער בונקער אין די וויעטשאָרקער וועלדער. דאָס לעבן דאָרט איז געווען אומדערטרעגלעך, דער כסדרדיקער הונגער האָט אונדז שטאַרק גע־מאַטערט. ביי נאַכט האָט מיין מאַן געזוכט אין די פעלדער, מיט דער האָפענונג צו טרעפן עפּעס שפּייז וואָס די פּויערים האָבן איבערגעלאָזט אויפן פעלד. אַ מאָל האָט צוגעשפּילט דאָס גליק און ער האָט געפונען אַ פּאָר ווייץ־זאַנגען. מיין שוויגער איז געשטאָרבן פון הונגער צוויי חדשים פאַר דער באַפרייונג.

ווען די רוסן האָבן אונדז באַפרייט, האָבן מיר אַ קליין הייפעלע געראַטעוועטע געווווינט צוזאַמען אין הויז פון דער פאַמיליע שפּריצער. מיר האָבן באַלד פאַרלאָזט מאָסט און זיך געלאָזט אין וועג — ביז מיר זענען געקומען קיין דייטשלאַנד אין די פּליטים־לאַגערן. צוויי יאָר האָבן מיר אַרומגעוואַנדערט, ערשט אין יאָר 1948 האָבן מיר זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

מיר האָבן זיך איינגעאָרדנט אין ישראל, אָבער דער גרויזאַמער גורל האָט געמאַכט אַ סוף צו אַלע האָפענונגען. ד׳ אדר תשכ״ה, 8.3.1965 איז מיין מאַן נאָך שווערע ליידן נפטר געוואָרן. כבוד זיין אָנדענק.

פון עברית: **א. בינות**

שמואל בן־יוסף
תל־אביב

די ערד האָט נישט געוואָלט איינזאַפּן דאָס פאַרגאָסענע בלוט...

די ווערטער וועלכע איך שרייב, האָב איך אַ טייל געהערט פון עדי־ראיה און אַ טייל אַליין געזען. דער ערשטער מאָסטער קרבן ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז געווען יעקב פיש, דער זון פון ר׳ אברהם פיש, דער מיט־אייגנטימער פון דער צווישן־שטעטישער אויטאָבוסן־קאָמוניקאַציע אין אונדזער קרייז. דעם ערשטן טאָג פון דער מלחמה האָבן די דייטשן באָמבאַרדירט אַ סך פוילישע שטעט, צווישן זיי דעם צענטראַל־וואָקזאַל אין לעמבערג. די פוילישע מיליטער־מאַכט האָט מאָביליזירט אַ סך אויטאָבוסן צוזאַמען מיט די שאָפערן און זיי קאָנצענטרירט נעבן דער באַן־סטאַציע. צווישן זיי איז אויך געווען יעקב פיש. ער איז אין דער באָמבאַרדירונג שטאַרק פאַר־וווּנדעט געוואָרן און מען האָט אים אַמפּוטירט אַ פוס.

פינצטערע וואָלקנס האָבן זיך געצויגן זאַמלען אויפן האָריזאָנט פון אונדזער לעבן. שוין אין די ערשטע מלחמה־טעג איז אונדזער שטעטל איבערפולט געוואָרן מיט פליטים וואָס האָבן געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט. די וועגן פון ראַווע־רוסקע זענען געווען איבערפולט מיט פליטים און ווען דער בענזין האָט זיך געענדיקט, האָבן זיי איבערגעלאָזט אויף די וועגן זייערע מאַשינען צוזאַמען מיט די פערזענלעכע זאַכן, ווי פוטער־פעלצן, וואָלענע מאַנטלען און אַנדערע טייערע זאַכן. די פליטים האָבן געצויגן צו מזרח, צו דער סאָוויעטישער גרענעץ. זיי זענען על פּי רוב געווען יונגע יידן, ווייל עס זענען אומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז די דייטשן פייניקן און מאָרדן נאָר יונגע יידישע מענער. זיי האָבן זיך געזוכט צו ראַטעווען ביי די סאָוויעטן. אין שטאָט האָט זיך באַלד געפילט אַ מאַנגל אין שפּייז־פּראָדוקטן, דאָך האָבן די מאָסטער יידן געטיילט זיך מיט די פליטים מיט דעם לעצטן ביסל שפּייז, וואָס זיי האָבן געהאַט, און יעדער פליט האָט געפונען אַ שטוב ווו זיך אָפּצורוען און אָרומוואַשן.

אויך אַ טייל מאָסטער יידן האָבן איבערגעלאָזט זייער פאַרמעגן אויף הפקר און געזוכט אַ צייטווייליקן מקום מקלט ביי באַקאַנטע פויערים־אוקראַינער פון די אַרומיקע דערפער. אויך מיין משפחה, די 70־יאָריקע באָבע און קליינע קינדער, האָבן געהאָפט זיך צו באַהאַלטן ביי אַ באַקאַנטער אוקראַינישער משפחה. קומענדיק צום פויער, נאָך

אײדער מײן משפּחה האָט באַוויזן אויפצופּאַקן דאָס ביסל מיטגענומענע האָב און גוטס, האָבן זיך פאַרזאַמלט אַרום פּויערס שטוב די שכנים און פון אים געפאָדערט נישט אַרײַנגעמען אין שטוב קײן ייִדן. אונדזער משפּחה איז אַוועק אין אַן אַנדער נאָענט דאָרף און דאָרט געטראָפן אַ שטוב בײַ אַ פּויער מיטן נאָמען באַלקאָ. צומאָרגנס, האָט די גאַנצע דאָרפישע באַפעלקערונג אים געדראָט, אַז זײ װעלן פאַרברענען זײַן הויז, אויב ער וועט נישט אַרויסטרײַבן די ייִדן.

צום גליק האָט דעם פּויערס זון — איוואַן, וועלכער איז געווען באַקאַנט אין דער געגנט ווי אַ רויבער און הפקר־מענטש, וואָס פלעגט באַרויבן אויף די וועגן נאָר רײַכע, הערנדיק די דראָונג און בכלל דעם אויפברויז אין דאָרף קעגן זײַן פאָטער, האָט ער זיך געווענדט צו די פּויערים כהאי לישנא: „מיך דראָעט מען נישט, איך הייס איוואַן, איך האָב נישט קײן מורא אַפילו ווען אַלע אײַנוווינער וועלן זײַן קעגן מיר”. און צו מײַן משפּחה האָט ער געזאָגט: „איר בלײַבט בײַ אונדז ווי לאַנג איר וועט האַלטן פאַר נויטיק, און עסן וועט איר מיט אונדז דאָס וואָס מיר האָבן”.

ווען מײַן משפּחה האָט באַשלאָסן צוריקפאָרן אַהײם האָט איוואַן אײַנגעשפּאַנט דעם וואָגן און אָפּגעפירט די משפּחה קײן מאָסט. צומאָרגנס זענען די דײַטשן אַרײַן קײן מאָסט און געווען דאָרט 10 טעג. אין די עטלעכע טעג האָבן זײ באַוויזן צו פאַרברענען אַ גרויסן טײל פון די הײַזער. די שׂריפה איז אויסגעבראָכן שפּעט בײַ נאַכט. צוזאַמען מיט די הײַזער איז אויך פאַרברענט געוואָרן דאָס ביסל סחורה וואָס די ייִדישע סוחרים און קרעמער האָבן באַהאַלטן אין די קעלערן, מיט דער האָפענונג אויסצוטוישן דאָס בײַ די פּויערים פאַר שפּײַז־פּראָדוקטן.

אין דער צווישן־צײַט האָבן די רוסן אָקופּירט די מזרח־טײלן פון פּוילן, און די רויטע אַרמײ איז דערגאַנגען ביז לעמבערג. אין אַ געוויסן פרימאָרגן האָבן די דײַטשן פאַרלאָזט מאָסט און דאָס שטעטל איז געבליבן אָן וועלכער ס'איז מאַכט. ס'האָבן זיך אַרומגעטראָגן קלאַנגען אַז די אוקראַ:נער גרײטן זיך פּאָגראָמירן די ייִדישע באַפעלקערונג. דאָס האָט באַוויגן אַ טײל פון דער ייִדישער יוגנט צו אָרגאַניזירן אין שטאָט אַ ייִדישע מיליץ. געווער און אַמוניציע האָבן זײ גענומען אין דער פּאָליצײ־שולע, וואָס די פּוילישע מיליטערישע מאַכט האָט נישט באַוויזן מיטצונעמען. 10 טעג שפּעטער האָבן זיך באַוויזן די ערשטע רוסישע טאַנקען. צווישן די רויט־אַרמײאישע אָפיצירן זענען אויך געווען ייִדן, וועלכע האָבן מיט אונדז גערעדט ייִדיש. דאָס האָט געשטאַרקט אונדזער האָפענונג אויף בעסערע צײַטן. די אַנטוישונג האָט לאַנג אויף זיך נישט געלאָזט וואַרטן. די סאָוויעטן האָבן באַלד נאַציאָנאַליזירט דאָס „פּריוואַט־אײגנטום”, די נ.ק.וו.ד.־אַגענטן פלעגן באַפאַלן די הײַזער פון די „קאַפּיטאַליסטן” מ'שטײנס־געזאָגט, אויפגעריסן די דילן, אײַנגעוואָרפן די ווענט, זוכנדיק באַהאַלטענע אוצרות, און אגב אורחא צוגענומען אַלץ וואָס האָט זיך געלאָזט.

נאָך דער קאָנפיסקאַציע פונעם „פּריוואַט־אייגנטום" זענען געקומען אַנדערע שיינע מעשים. אין אונדזער שטעטל זענען געבליבן אַ סך פּליטים. די אַלע זענען רעגיסטרירט געוואָרן. אין אַ געוויסער נאַכט האָט מען זיי פאַרנומען און פאַרשיקט אין אומבאַקאַנטע ערטער. די סאָוויעטן האָבן געהערשט ביי אונדז פון סעפּטעמבער 1939 ביז חודש יוני 1941. אין דער צייט זענען די יידן געווען באַשעפטיקט ביי פאַרשידענע אַרבעטן און דאַצו אויסגעטוישט ביי די פּויערים ביסלעך פון די באַהאַלטענע סחורות אויף שפּייז־פּראָדוקטן. אַ פּאָר חדשים פאַר דעם דייטשן איבערפאַל אויפן ראַטנפאַרבאַנד, האָבן די רוסן מאָביליזירט די יוגנט צו באַפעסטיקונגס־אַרבעט, און אַ טייל זענען אויך מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי.

דעם 22־טן יוני 1941 זענען די דייטשן באַפאַלן ראַטנפאַרבאַנד און עטלעכע טעג שפּעטער האָבן זיי פאַרנומען מאָסט. באַלד האָבן זיי אויפגעשטעלט אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער און שפּעטער אַ געטאָ. פּרטים פון די קאָשמאַרע יאָרן האָבן דערציילט די גע־ראַטעוועטע, וועלכע זענען פאַרבליבן אין שטאָט ביזן ביטערן סוף.

איך האָב באַזוכט מאָסט באַלד נאָך דער מלחמה און האָב נישט דערקענט אונדזער שטעטל, וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ בית־הקברות. איך האָב געטראָפן אין מאָסט צוויי יידן, יאָסל גוטערמאַן און מוני בריקנער, וועמען די יונגע טאָכטער פון קריסטלעכן סטאָליאַר לוקאָמסקי האָט אויסבאַהאַלטן. ביידע האָבן געוווינט אין הויז פון לייב וורצעל. די הייזער וועלכע זענען געבליבן גאַנץ נאָך דער ערשטער דייטשער שריפה, האָבן די אוקראַינער צעשטערט און דעם מאַטעריאַל פאַרנוצט צו בויען פאַר זיך הייזער. די גרויסע שול איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַגאַזין, און דאָס בית־המדרש איז פאַרברענט געוואָרן.

איך בין געקומען קיין מאָסט אין אַ מיטוואָך, — דער מאַרק־טאָג אין מאָסט. אַ גרויסער טייל פון דער באַפעלקערונג האָט מיך באַלד דערקענט, האָבן זיי זיך פאַר־זאַמלט אַרום מיר און מיך באַטראַכט מיט שטוינונג. זיי האָבן נישט געקענט גלויבן, אַז איך בין ווירקלעך אַ לעבעדיקער, אפשר בין איך אַ גייסט, געקומען פון יענער וועלט. אַז איך האָב זיך געווענדעט צו זיי אין זייער אוקראַינישער שפּראַך, זענען זיי אַלע דערשטוינט געווען, ווי אַזוי איך בין געבליבן לעבן. נאָך דעם, ווי זיי האָבן זיך אַ ביסל באַרויקט, האָבן זיי מיר דערציילט וואָס ס'איז געשען מיט מיין משפּחה און בכלל מיט די יידן אין מאָסט.

שווער איבערצוגעבן זייער שילדערן דעם טראַגישן טויט פון אונדזערע קדושים. טייכן בלוט האָבן געשטראָמט אין די גאַסן בשעת די מאַסן־מאָרדן.

אָט דאָס האָב איך געטראָפן אין אונדזער שטעטל מאָסט, וואָס הונדערטער יאָרן האָט דאָרט עקזיסטירט אַ פּרעכטיקע יידישע קהילה, און אירע זין און טעכטער זענען נאָך שווערע פּייניקונגען אויף אַן אכזריותדיקן אופן דערמאָרדעט געוואָרן. הי"ד.

טובה ליכטער־זעליג
רמת־גן

איך בין געבליבן אַליין...

נאָך מיין פאָטערס טויט אין יאָר 1938, האָבן מיר פאַרלאָזט מאָסט און זיך באַזעצט אין לעמבערג. דעם 22־טן יוני 1941 זענען די דייטשן באַפאַלן ראַטנפאַרבאַנד, און אַ וואָך שפּעטער האָבן זיי פאַרנומען לעמבערג. שוין דעם ערשטן טאָג האָבן זיך אָנגעהויבן די רדיפות אויף יידן און פון טאָג צו טאָג זענען זיי געוואָרן שטאַרקער. די ערשטע רשעותדיקע טאַט פון די דייטשע אָקופּאַנטן איז געווען דאָס איבערגעבן 150 טויזנט יידן אין רשות פון די אוקראַינער מערדער, וואָס האָבן אויסגענוצט די „פרייע האַנט", וואָס זיי האָבן באַקומען פון די דייטשן ביזן סוף: זיי האָבן גערויבט און געמאָרדעט, פאַרגוואַלדיקט פרויען און געפּייניקט זקנים און קינדער אָן אויפהער. די יידן האָבן זיך באַהאַלטן אין די וווינונגען, האָפנדיק אַז נאָך די ערשטע רדיפות און נאָכן אויסלאָדן — די פון דורות אָנגעזאַמלטע שנאה צו יידן מצד די אוקראַינער, וועלן די דייטשן איינשטעלן אָרדענונג און נאָרמאַליזירן דאָס לעבן.

אַז די רדיפות און רציחות האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט, אַדרבא, זיי האָבן זיך געשטאַרקט, האָט דער לעמבערגער הויפּט־רב הרב יחזקאל לעווין ז"ל, זיך געווענדעט פּערזענלעך צום אוקראַינישן בישאָף שעפּטיצקי, און אים געבעטן ער זאָל ווירקן אויף זיין עדה אָפּצושטעלן דעם יידן־מאָרד. וואָס שעפּטיצקי האָט אים געענטפערט, ווייס איך נישט, איך ווייס אָבער, אַז אַרויסגייענדיק פון זיין הויז האָבן די אוקראַינער געכאַפּט דעם הרב לעווין און אים פאַרפּייניקט ביז ער האָט אויסגעהויכט זיין איידעלע, הייליקע נשמה. דער רעזולטאַט פון דער ערשטער וואָך נאַצישער הערשאַפט איז געווען טויזנטער פאַרמוטשעטע, פאַרפּייניקטע און אויסגעמאָרדעטע יידן. די לאַגע האָט זיך אַ ביסל פאַרבעסערט נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן פאַראָרדנט דער יידישער קהילה אויס־צוּוויילן אַ יודען־ראַט אַלס פאַראַנטוואָרטלעכע יידישע פאַרטרעטערשאַפט לגבי דער געסטאַפּאָ. אין דער אמתן האָט דער יודען־ראַט נישט געהאַט קיין שום רעכט, נאָר פליכטן, און זיין הויפּט פליכט איז געווען צושטעלן טעגלעך אָן אַרבעטער נאָרמע און אויספירן די באַפעלן פון די נאַציס.

אַז דער יודען־ראַט האָט געזען אַז פון די געשיקטע יידן צו אַרבעט, קומען יעדן טאָג צוריק ווייניקער, האָט דער עלטסטער פון ראַט געפרעגט אין דער געסטאַפּאָ,

וואָס ס׳געשעט מיט די פֿאַרשוווּנדענע אַרבעטער. פֿאַר דער חוצפּה צו פֿרעגן קשיות, האָט מען אים גלייך דערשאָסן. די אַנדערע מיטגלידער פֿון יידן־ראַט האָבן זיך אָפּגעזאָגט מיטצואַרבעטן מיט די דייטשן, און די יידישע פֿאַרשטייערשאַפֿט האָט זיך אויפֿגעלעזט. שפּעטער אַ ביסל האָט די געסטאַפּאָ אַרויפֿגעלייגט אויף דער יידישער קהילה אַ גרויסע קאָנטריבוציע, דראָענדיק צו טויטן 10 טויזנט יידן, אויב די סומע וועט נישט באַלד איינגעצאָלט ווערן. יעדער האָט געגעבן מער ווי ער האָט געקענט אין מזומנים, צירונג און פֿאַרשידענע ווערט־זאַכן, כדי צו שטילן דעם רויב־אַפּעטיט פֿון די דייטשן.

דאָס אַלץ איז פֿאָרגעקומען אין די ערשטע וואָכן פֿון דער דייטשער אָקופּאַציע. מיר האָבן געוואָלט גלויבן, אַז סוף־סוף וועלן זיך די דייטשן באַרויקן און דערמעגלעכן אונדז לעבן אונטער זייער הערשאַפֿט. מיר האָבן אויך געהאָפֿט, אַז אַמעריקע, וואָס האָט נאָך דעמאָלט אָנגעהאַלטן דיפּלאָמאַטישע באַציִונגען מיטן דריטן רייך, וועט אינטערוועניִרן לטובת די יידן. באַלד האָבן מיר פֿאַרשטאַנען אַז קיינער איז אונדז נישט גרייט צו העלפֿן, און יעדן טאָג זענען נעלם געוואָרן מענטשן פֿון די וווינונגען און מער האָט מען פֿון זיי נישט געהערט.

דער הונגער, די אוממענטשלעכע ווױן און סאַניטאַרע באַדינגונגען, די מוראַדיקע ענגשאַפֿט און דער שמוץ, האָבן אַרויסגערופֿן פֿאַרשידענע קראַנקהייטן, און בעיקר אַ מאַסנהאַפֿטן טיפֿוס. מעדיקאַמענטן איז נישט געווען צו קריגן, דאַצו נאָך האָט מען געמוזט די טיפֿוס־קראַנקע באַהאַלטן, ווייל די דייטשן האָבן יעדן קראַנקן דערשאָסן און אַ סך מאָל צוזאַמען מיט אים זיין גאַנצע משפּחה.

איינע פֿון די אומרחמנותדיקסטע גזירות איז געווען דער באַפֿעל, אַז אַלע 150 טויזנט לעמבערגער יידן דאַרפֿן פֿאַרלאָזן אין געציילטע טעג זייערע וווינונגען און זיך אַריבערציִען אין יידישן שטח אין קלעפּאַראָווער געגנט. כדי צו פֿאַרשנעלערן דאָס אַרויסטרייבן די יידן פֿון זייערע היימען, האָבן די דייטשן מאָביליזירט די אוקראַיִנישע פּאָליציי, 700 מאַן פֿון דער יידישער מיליץ און פֿיל פּרייוויליקע פֿון דער אונטערוועלט. זיי זאָלן דורכפֿירן די אויסזידלונג. זיי האָבן די אַרבעט געמאַכט שנעל און בשלמות. אין יידישן שטח איז באַשטימט געוואָרן איין צימער פֿאַר 8—10 פּערזאָן. אויך דאָ האָט די ענגשאַפֿט, דער הונגער, דער שמוץ, אַרויסגערופֿן עפּידעמישע קראַנקהייטן און טויזנטער יידן זענען אויסגעשטאָרבן.

נאָוועמבער 1941 האָבן די דייטשן קאָנצענטרירט די יידן ביי דער באַן־סטאַציע מיט אַן אויסרייד, אַז זיי פֿאָרן אַרבעטן. זיי האָבן אויך פֿאַרזיכערט, אַז די וואָס וועלן זיך מעלדן פּרייוויליק, וועלן באַקומען גוטע אַרבעטס־באַדינגונגען. פֿיל יידן האָבן געגלויבט זייערע ליגנערישע הבטחות און זיך צוגעשטעלט מיט זייער פּערזענלעכן באַגאַזש ביי דער באַן־סטאַציע. ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און מיר האָבן זיך דער־

ווּוּסט דאָס דער „פאַרזיכערטער, מיט גוטע באַדינגונגען אַרבעטס־פּלאַץ”, איז דער פאַרניכטונגס־לאַגער בעלזשעץ, און פון דאָרט קומט קיין לעבעדיקער נישט צוריק. דאָס איז געווען די באַקאַנטע נאָוועמבער־אַקציע אין לעמבערג. אויך איך בין געווען צווישן די וואַרטנדיקע ביי דער באַן־סטאַציע צו פאָרן צום „אַרבעטס־פּלאַץ”, אָבער אַן אינערלעך געפיל האָט מיר געזאָגט אַז די דייטשן נאַרן אונדז. אין דער לעצטער מינוט איז מיר געלונגען צו אַנטלויפן און צוריקקומען צו מיין פאַמיליע.

אין הונגער און קעלט האָבן מיר דורכגעלעבט דעם ערשטן ווינטער אונטער דעם נאַצי־רעזשים. ס'איז געקומען דער פרילינג און מיט אים די האָפענונג אויף פאַרלייכטערונג. באַלד איז געקומען די אַנטוישונג. דער פרילינג האָט געבראַכט אַ נייע מאָרד־אַקציע — די אַקציע פון חודש מערץ 1942. אין דער אַקציע זענען פון אונדזער משפחה אומגעקומען מיין עלטערע שוועסטער מינאַ און איר מאַן. 12 טויזנט יידן זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין פרילינג־חודש מערץ. אויך זומער 1942 איז נישט אַוועק קיין איין טאָג אָן קרבנות. דאָס מאָל האָבן זיי ספּעציעל געמאָרדעט זקנים און קליינע קינדער. יונגע מענטשן האָבן די נאַציס באַשעפטיקט ביי פאַרשידענע שווערע אַרבעטן. חודש אויגוסט 1942 האָבן זיי אַרויסגעפירט 60 טויזנט יידן קיין בעלזשעץ און דאָרט זיי אומגעבראַכט.

במשך דער צייט האָב איך געאַרבעט אין יידישן שפּיטאָל אויף ראַפּאָפּאָרט גאַס, און בדרך נס געבליבן לעבן. איין טאָג אַהיים־קומענדיק פון דער אַרבעט, האָב איך געטראָפן די דירה ליידיק, די גאַנצע משפחה איז אַוועקגענומען געוואָרן. מער האָב איך זיי נישט געזען.

האַרבסט 1942 איז געקומען די גזירה — געטאָ. די ווּין און סאַניטאַר־באַדינגונגען אין געטאָ זענען געווען פיל ערגערע ווי אין יידן־שטח. דאָ האָבן מיר געוווינט 12 מיידלעך אין איין צימער. געהונגערט, געליטן פון קעלט און פאַרשידענע קראַנקהייטן, נאָר דער שטאַרקער לעבנס־ווילן האָט געגעבן כוח זיך ווייטער צו ראַנגלען.

אַז די צאָל יידן אין געטאָ האָט זיך פאַרקלענערט — האָבן די דייטשן אויך פאַרקלענערט דעם שטח פון געטאָ, כדי די ענגשאַפט און די שלעכטע סאַניטאַרע באַדינגונגען זאָלן בלייבן די זעלבע. אין דער צייט האָבן זיי אויפגעשטעלט אין דער אַנדערער זייט פון דער שטאָט אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער, דעם באַקאַנטן גרויזאַמען, יאַנאָווסקי־לאַגער. אַהין האָבן זיי איבערגעפירט די איבערגעבליבענע יידן פון די ליקווידירטע געטאָס. אויך אונדז האָבן די דייטשע מערדער פאָרגעשלאָגן אַריבערצוגיין אין יאַנאָווסקי־לאַגער, צוזאָגנדיק לויט זייער שטייגער, פאַרשידענע הבטחות. קענענדיק זייערע שקרים זענען מיר, ווי ווייט מיר האָבן געקענט, געבליבן אויפן אָרט.

דעצעמבער 1942 האָב איך באַגעגנט אין געטאָ מיין צוקונפטיקן מאַן. ער איז

געווען איינזאַם ווי איך. אויך זיין גאַנצע משפחה איז אומגעקומען. מיר האָבן חתונה געהאַט כדת וכדין ביי הרב ראַפּאָפּאָרט, דער לעצטער רב אין לעמבערג.

מיין מאַן האָט געאַרבעט אין אַ דייטשער פאַבריק און אויך מיך באַזאָרגט מיט אַרבעט דאָרט. ליידער האָט עס נישט לאַנג געדויערט. ס'זענען דערגאַנגען שמועות, אַז די דייטשן האָבן באַשטימט דעם חודש יוני 1943 צו מאַכן לעמבערג „יודען־ריין". מיר האָבן פאַרשטאַנען אַז צו דער באַרוּיקונגס־פּויזע איז געקומען אַ סוף און מיר דאַרפן זוכן וועגן ווי זיך צו ראַטעווען. אַ טייל פון אונדז זענען אַוועק אין די וועלדער, אַנדערע האָבן געזוכט באַהעלטענישן אין אַנדערע ערטער, מיך מיט מיין מאַן האָבן זיי אַוועקגענומען אין אַ נייעם לאַגער, וואָס איז באַשטימט געוואָרן צו זיין דער לעצטער עטאַפּ פאַר די לעבן־געבליבענע יידן.

נאָך אַ קורצער צייט האָט מען אונדז צעטיילט. ווידער בין איך געבליבן אַליין, עלנט, שווער געאַרבעט, כמעט אָן עסן, באַגלייט מיט אַ סך קלעפּ פון די שומרים. אַלע זענען מיר געווען געשוואָלן פון הונגער. די פאַרצווייפלונג האָט דערגרייכט דעם קולמינאַציע־פּונקט. איך האָב געבעטן דער טויט זאָל מיך וואָס גיכער אויסלייזן פון די שרעקלעכע ליידן.

אין דער דאָזיקער לאַגע פון אַבסאָלוטן יאוש אין וועלכער איך האָב זיך געפונען, האָט פּלוצעם אַן אוקראַיִנישער מיליציאַנט מיר דערלאַנגט בסוד אַ קליין בריוועלע פון מיין מאַן, אין וועלכן ער איז מיר מודיע, אַז מאָרגן וועלן זיי אַרבעטן אין שטאָט גופא, און ער וועט זיך באַמיִען צו טרעפן מיט „סטאַשעקן". איך האָב פאַרשטאַנען אַז ער גרייט זיך צו אַנטלויפן. איין טאָג האָט מען אונדז געפירט אין באָד. איך האָב באַשלאָסן אַז איצט איז די געלעגנהייט צו אַנטלויפן. און עס איז מיר געלונגען זיך באַהאַלטן אין קעלער. ביינאַכט בין איך אַרויס און געזוכט אַ וועג צו קומען אין וואַלד. 4 חדשים האָב איך — זוכנדיק מיין מאַן — געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט, זייענדיק יעדע מינוט אויסגעשטעלט אויף אַריינצופאַלן אין רוצחישע הענט. ערשט אָנפאַנג 1944 האָב איך אים ענדלעך געפונען, אין אַ בונקער אין וואַלד.

אַ סך פון אונדז זענען געפאַלן אין קאַמף מיט די אוקראַיִנישע פּאָליציי און דייטשע מערדער־סאָלדאַטן. אין די שווערע צייטן פון ליידן און פּיין האָבן מיר געהאָפט, אפשר וועלן מיר דאָך איבערהאַלטן. סוף־סוף, יולי 1944 האָט די סאָוויעטישע אַרמיי אונדז באַפרייט. מיר זענען געקומען קיין לעמבערג, און נישט געטראָפן קיין זכר פון אונדזערע משפחות. געציילטע יידן, פאַריתומטע ווי מיר, האָבן מיר געטראָפן אין לעמבערג. ביי דער ערשטער געלעגנהייט זענען מיר אַריבער קיין פּוילן און פון דאָרט קיין דייטשלאַנד אין אַ פּליטים־לאַגער.

חודש סעפּטעמבער 1947 האָבן מיר זוכה געווען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל.

איבערזעצט פון עברית: א. בינות

אברהם אקנער
תל־אביב

מאַסט אין די אויגן פון אַ שואה־גראַטעוועטן...

פאַר די פון אונדז וואָס האָבן פאַרלאָזט מאַסט פאַר דער גרויסער פאָלקס־קאַטאַסטראָפע, איז די דערמאָנונג פון שטעטל פון די קינדער און יוגנט־יאָרן נאָך פריש און קלאָר. די צענדליקע, פאַרלאָפענע יאָרן האָבן נישט אָפּגעמעקט און אָפּ־געווישט די דאָזיקע זכרונות. מיר געדענקען דאָס שיינע און שטילע מאַסט, אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן מיט וועלדער; מיר זעען דעם שפּאַציר־וועג צום שמעקעדיקן סאָסנע־וואַלד ביי דער פּאָליציי־שולע; מיר קענען נישט פאַרגעסן דיביידלעך אין וואַלד, ווו ס׳פלעגן פאָרקומען יעדן זונטיק פאַרשידענע שפּילערייען, איינגעאָרדנט דורך די שטאָטישע פרייוויליקע פייערלעשער. זייער אָרקעסטער מיט אַ קלאַון פאָרויס, האָט מאַרשירט לענגאויס דער הויפּט־גאַס פון שטעטל. דער קלאַון פלעגט מאַכן קונדאַסישע העוויות צום טאַקט פון דער פויק. אַלע קינדער פלעגן נאָכלויפן די פייערלעשער ביז צום שפּיל־פּלאַץ אינעם וואַלד, וויילנדיק דאָרט ביז די שפּעטע אָוונט־שעהען. אין די וועלדער האָבן אויך מיר, יידישע קינדער פאַרבראַכט אַ גרויסן טייל פון די זומערדיקע נאָכ־מיטאָג־שעהען, גרופּנווייז אָדער ביחידות.

ווער קען פאַרגעסן דעם טייך ראַטאַ, ווו יידן פלעגן זיך באָדן און שווימען אין זיינע לויטערע וואַסערן? אונדזער משה שטאַרקמאַן ז״ל, פלעגט זאָגן וועגן זיי: „מאַסטער יידן ווען זיי באָדן זיך אין טייך ראַטאַ, דאַכט זיך זיי, אַז זיי טובלען זיך אין ירדן״...

פאַרשידענע זכרונות, וויכטיקע און ווייניקער־וויכטיקע, טויכן אויף פון דער פאַרגעסנהייט, פול מיט בענקעניש נאָך יענע שיינע יוגנט־יאָרן ביי די מאַסטער, וואָס האָבן פאַרלאָזט דאָס שטעטל און פּוילן בכלל, פאַר דעם פאָלקס־חורבן — און באַלויכטן זיי ביז היינטיקן טאָג מיט אַ נאָסטאַלגיש געפיל צום שטעטל, טראָץ דעם וואָס מאַסט פון זייערע זכרונות איז חרוב געוואָרן ביזן יסוד, און דאָס אַש פון אירע פאַרברענטע יידישע זין און טעכטער איז צעשפּרייט געוואָרן אין אַלע זייטן. אַנדערש פילן און זעען אונדזער שטעטל די מאַסטער, וואָס האָבן איבערגעלעבט דאָרט דעם נאַצישן גיהנום.

אין דער צייט פון מיין לערנען אין קאַליפאָרניער אוניווערסיטעט, בין איך אַ געווויסן שבת־צו־נאַכטס געווען איינגעלאַדן צו אַ יידישער משפחה. כ׳האָב דאָרט גע־

טראָפן עטלעכע פּוילישע יידן, וואָס זענען געקומען קיין אַמעריקע פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה. דער גאַסט־געבער האָט מיך פאָרגעשטעלט פאַר די געסט אַלס ארץ־ישראלדיקער, וואָס ווילט אין אַמעריקע וועגן העכערע לימודים. ווי געוויינטלעך האָט זיך דער שמועס געדרייט אַרום ארץ־ישראל. פון ארץ־ישראל־פּראָבלעמען איז דער שמועס אַריבער אויף זכרונות פון די געבורטס־שטעט פון די אָנוועזנדע. אויף דער פראַגע ווי הייסט מיין געבוירן־שטאָט, האָב איך געענטפערט: „איר האָט אַוודאי נישט געהערט פון דער שטאָט, עס איז אַ קליין שיין און פּרעכטיק שטעטל... וואָס הייסט מאָסטי־וויעלקיע". איינער פון די אָנוועזנדע — וועלכער האָט זיך וויניק באַטייליקט אין שמועס — איז אויפגעשטאַנען און געזאָגט: „ס'איז נישט ריכטיק מיין הער, איך קען דאָס שטעטל מאָסט בעסער פון אייך... און נישט דאָס מאָסט פון דער ווייטער פאַרגאַנגענהייט, נאָר פון נעכטן און פאַרנעכטן. איך בין געבוירן אין לעמבערג. מיר לעמבערגער יידן האָבן שטאַרק געליטן פון די דייטשן, טאָג־טעגלעך האָבן זיי געפירט יידן גרופּנוויז אין די פאַרניכטונגס־לאַגערן. צווישן די אָנגעווייטיקטע און געפּייניקטע יידן האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז אין מאָסט באַציט זיך דער קאָמענדאַנט פון אַרבעטס־לאַגער מענטשלעך צו יידן. דאָס האָט באַוויגן אַ סך יידן פון די נאָענטע שטעט און שטעטלעך צו זוכן אַ מקום־מקלט אין מאָסט. אויך מיין פאָטער און מוטער, צוויי שוועסטער און איך זענען אַנטלאָפן פון לעמבערג און מיט שווערע מי און מאַטערניש אָנגעקומען קיין מאָסט. און ווירקלעך, די קלאַנגען זענען געווען באַרעכטיקט. אין דער ערשטער צייט פון אונדזער זיין אין מאָסט האָבן מיר טאַקע פרייער אָפּגעאָטעמט. אָבער דער גן־עדן איז געווען אַ קורצער. דער מענטשלעכער קאָמענדאַנט, הויפּטמאַן קרופּע איז באַזייטיקט געוואָרן און אויף זיין אָרט איז געקומען אַ ס. ס.־באַנדיט. באַלד נאָך זיין קומען האָבן זיך אָנגעהויבן די מאָרד־אַקציעס. אין יעדער אַקציע זענען אויסגעמאָרדעט געוואָרן טויזנטער יידן. די צאָל יידן פון געטאָ האָט זיך פאַרקלענערט. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז מער בלייבן אין געטאָ טאָר מען נישט. מיר זענען אַנטלאָפן אין די מאָסטער וועלדער און זיך אָנגעשלאָסן אין אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע. מיר האָבן געגראָבן גריבער און זיך איינגעאָרדנט אין בונקערס. ס'איז געפאַלן אַ שניי, וואָס האָט פאַרדעקט די בונקערס, און מיר האָבן זיך געפרייט, זייענדיק זיכער אַז דער שניי וועט אונדז באַשיצן פון שונא'ס אויגן.

די דייטשע מערדער אָבער, האָבן אונדז אויסגעפונען און מיין משפחה, צוזאַמען מיט אַ סך אַנדערע יידן זענען אויסגעהרגעט געוואָרן. איך בין פאַרוואונדעט געוואָרן און זיי האָבן מיך אַריבערגעפירט קיין לעמבערג אין יאַנאָווער לאַגער, פון דאָרט האָט מען מיך פאַרשיקט קיין אוישוויץ. איך בין דורכגעגאַנגען דעם לאַנגן דערנער־וועג פון פּיין און יסורים, און על פי נס געבליבן לעבן.

נאָך אַ קורצער פּויזע האָט ער זיך געוואָנדן דירעקט צו מיר: „דו דערציילסט

פון אַ שיינער און אידילישער מאָסט, אַ מאָסט וואָס דו געדענקסט פון אַ מאָל, איך אָבער האָב געקענט אַן אַנדער מאָסט, נישט פון וועלדער אוןביימער, נאָר פון קברים און צעריסענע יידישע קערפּערס, נישט קיין טייך ראַטאַ, מיט לויטערע וואַסערן, נאָר אַ טייך פון יידיש בלוט״.

אין זיין בוך „דער וועג צוריק״ דערציילט א. מ. רעמאַרק וועגן זיין לערער ערנסט, וואָס צוריקקומענדיק פון דער מלחמה, באַגלייטן אים די מלחמה־גרוילן אויף שריט און טריט. אַריינקומענדיק צו אַ לעקציע פון געאָגראַפּיע, און שטייענדיק פאַר דער מאַפּע, זעט ער אירע פאַרבן וואָס זענען נישט גרוי, ברוין און גרין — נאָר רויט... און ער זאָגט צו די שילער: „ס׳שטייט פאַר אייך איינער פון די טויזנטער באַנקראָטשיקעס, ווען די מלחמה האָט באַרויבט זייער גלויבן און כוח. איך שטיי פאַר אייך און פיל ווי ביי אייך איז פאַראַן מער וואַכקייט און ווילן צום לעבן ווי ביי מיר. זאָל איך אייך בעטן דערנענטערן צו דער מאַפּע, ווי וועל איך אייך קענען לערנען, אַז עס לויפן מיר נאָך די בלוט־שאָטנס פון דער פאַרגאַנגענהייט ?...״

אַלע אָנוועזנדע זענען געזעסן ווי פאַרשטיינערט און מיט האַרץ־קלאַפּעניש געהערט זיינע ווערטער. דער ייד האָט פאַרגעזעצט: „אויך מיך, ווי רעמאַרקס העלד, באַגלייטן שרעקלעכע געשעענישן און בילדער פון מאָסט און אַנדערע שטעט און שטעטלעך. ניין, נישט קיין שיינע האָריזאָנטן, נישט קיין וואַלד מיט ביימער, נאָר אַ טאָל פון טויט, ווו איך האָב פאַרלוירן מיינע טייערסטע, זעען מיינע אויגן...״

כאָטש ס׳זענען שוין פאַריבער כמעט דריי צענדליק יאָרן זייט דער באַגעגעניש מיט דעם פּליט, ווען נאָמען איך האָב שוין פאַרגעסן — זע איך קלאָר זיין געשטאַלט: אַן אויסגעדאַרטער קערפּער, די צייכנס פון ליידן און פּיין זענען טיף איינגעקריצט אין זיין פּנים און אין זיינע טרויעריקע אויגן. זיין מעלאַנכאָלישע שטימע קלינגט נאָך היינט אין מיינע אויערן: „איך קען אַן אַנדער מאָסט, מיך באַגלייט אַ מאָסט פון אומקום און בלוט״...

פון עברית: א. בינות

טויבע ווײַלער
נצרת־עלית

געווידמעט דעם הייליקן אָנדענק מײַנע ליבע עלטערן, זון און קרובים, וועלכע זענען אומגעקומען אין היטלער־גיהנום.

מײַנע טראַגישע מלחמה־איבערלעבונגען

מײַנע עלטערן יעקב און פערטשע שפּריצער האָבן געהערט צו די געציילטע רײַכע יידן אין מאָסט. זיי זענען געווען די באַלעבאַטים פון אַ גרויס אײַזן־און בוי־מאַטעריאַל־געשעפט, און געווען די הויפּט־ליפעראַנטן פון די מאַטעריאַלן פאַר די גוט־באַזיצער פון דער געגנט און פאַר די מלוכהשע אַנשטאַלטן. מײַנע עלטערן האָבן געפירט דאָס געשעפט יושרדיק־ערלעך און מיט גרויסער פּינקטלעכקייט. מיט דעם האָבן זיי דערוואָרבן דעם צוטרוי פון די קונים, וועלכע זענען על פּי רוב געווען קריסטן.

מײַן פאָטער איז געווען שטאַרק פאַרנומען אין געשעפט, דאָך האָט ער געפונען צייט צו טון פאַר טובת הכלל. מײַן פאָטער האָט פאַרטראָטן די סוחרים אין שטייער־אַמט און האָט מוטיק און שטאַלץ געוואַכט פאַר די אינטערעסן פון די יידישע סוחרים, וואָס איז אָגב געווען זייער אַ שווערע אויפגאַבע אין דער אַנטיסעמיטישער סביבה פון פּוילן. ער איז אויך געווען אַ געוויילטער ראַטמאַן אין שטאָט־ראָט, אויך דאָרט האָט ער ווירדיק פאַרטיידיקט די יידישע אינטערעסן אין כמעט שטענדיקן קאַמף מיט די נישט־יידישע ראַטמענער. מײַנע עלטערן זענען געווען זייער רעליגיעזע מענטשן און אין דעם גייסט איז געפירט געוואָרן אונדזער היים.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך דערמאָנען פאָלגענדן עפּיזאָד, וואָס זאָגט עדות אויף מײַן פאָטערס שטאַלצער האַלטונג אַלס ייד: אין אַ שבתדיקן פרימאָרגן איז אַ פאַרשטייער פון דער צענטראַלער פּאָליציי־שולע אין מאָסט געקומען צו אונדז אַ היים קויפן אַ געוויסן בוי־מאַטעריאַל. מײַן פאָטער האָט זיך קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט אים אַרויסצוגעבן דעם מאַטעריאַל טענהנדיק, אַז דער יידישער דין פאַרווערט פירן געשעפטן אין שבת. ס׳האָט נישט געהאָלפן זײַן בעטן און אַפילו זײַן דראָען מיט איבערררײַסן די האַנדלס־באַציִונגען מיט אונדז. דער פאַרשטייער מיט זײַנע באַגלייטער זענען אַוועק מיט ליידיקע הענט. אין אַ צייט שפּעטער האָבן זיי זיך אַנטשולדיקט און באַנייט דעם האַנדלס־קאָנטאַקט.

מײַנע עלטערן זענען גרייט געווען תמיד צו העלפן יעדן נויטבאַדערפטיקן ייד

און דאָס כמתן בסתר. ווען מיינע עלטערן האָבן געוווּסט, אַז אַ מאַסטער ייד נויטיקט זיך אין הילף, האָבן זיי אים געהאָלפן בצנעה. מיינע עלטערן האָבן זיך באַשטייערט מיט אַ ברייטער האַנט פאַר אַלגעמיין קהילהשע באַדערפעניש, ווי בנין בית הכנסת און בית־המדרש און פיל אַנדערע אונטערנעמונגען. איך קען נישט פאַרגעסן ווי מיין מוטער פלעגט מיך שיקן מיט פאַרשידענע שפּייז־פּראָדוקטן און געקאָכטע מאכלים צו אָרעמע קראַנקע און באַמערקן דאַביי: „גיב אַכטונג, אַז קיינער זאָל נישט זען, אַז דו ברענגסט דאָרט הילף"...

אַט דאָס שיינע בכבודיקע יידישע לעבן אין מיין היים האָט זיך געפירט ביזן צום גרויסן חורבן. די מלחמה האָט מיך, מיין מאַן אברהם־דוליק ווײַלער און אונדזער קינד שמואל געטראָפן וווינענדיק אין לעמבערג. דעם ערשטן טאָג פון דער מלחמה איז לעמבערג שטאַרק באָמבאַרדירט געוואָרן דורך די דייטשן. אין דעם טאָג זענען דערהרגעט געוואָרן פיל יידן, אויך מאַסטער, וואָס האָבן צופעליק געוויילט אין לעמבערג. איך, מיין מאַן און אונדזער קינד, זענען באַלד אַוועק קיין מאַסט צו אונדזערע עלטערן. אויס פּחד האָבן מיר זיך צייטווייליק אויפגעהאַלטן אין אַ דאָרף נאָענט פון מאַסט. מיט אייניקע טעג שפּעטער ווען מיר זענען געקומען קיין מאַסט, איז דאָס שטעטל שוין געווען אָקופּירט פון די דייטשן. די דייטשן האָבן באַלד אַוועקגענומען אייניקע יידן אַלס העפּטלינגע, צווישן זיי מיין פאָטער, און נאָך עטלעכע טעג האָט מען זיי באַפרייט, פאַר־שטייט זיך נאָכן באַצאָלן אַ גרויסע סומע אויסלייז־געלט. ס'האָט נישט לאַנג געדויערט און די דייטשן האָבן פאַרלאָזט מאַסט און די רוסן זענען געקומען.

די „באַפרייענדיקע" רוסן האָבן באַלד נאַציאָנאַליזירט דאָס „פּריוואַט אייגנטום" און מיין משפחה איז געווען פון די ערשטע, און אַזוי ווי אַלע נאַציאָנאַליזירטע, האָט אויך מיין משפחה באַדאַרפט פאַרלאָזן מאַסט, 100 קילאָמעטער ווייט פון דער גרענעץ. אויך די גזירה איז אָפּגעשריגן געוואָרן פאַר אַ היבשער סומע כופר־נפש. ס'זענען אַרומ־געגאַנגען קלאַנגען, דאָס אַלע נאַציאָנאַליזירטע וועט מען פאַרשיקן קיין סיביר. בכדי מיך אָפּצוראַטעווען פון דעם גורל זענען מיינע עלטערן באַשטאַנען דאַרויף איך זאָל צוריקפאָרן קיין לעמבערג.

אָנהויב ווינטער 1940 בין איך צוריקגעקומען קיין לעמבערג און דאָרט האָב איך מיט מיין מאַן און אונדזער 5־יעריקן יינגל, שמואל — ווי עס איז געלעבט — ביז דעם טאָג, וואָס די דייטשן זענען באַפאַלן ראַטנפאַרבאַנד. אַ פּאָר טעג שפּעטער האָבן זיי אָקופּירט לעמבערג. אין דעם טאָג פון דער אָקופּאַציע איז פאָרגעקומען אַ שרעקלעכער פּאָגראָם אויף יידן. אוקראַינער פון דער גאַנצער געגנט זענען זיך צונויפגעפאָרן קיין לעמבערג און געמאָרדעט יידן מיט העק, קאָסעס און מעסערס אויף אַ בעסטיאַלישן אופן. די ידיעה וועגן לעמבערגער פּאָגראָם איז באַלד אָנגעקומען קיין מאַסט, און מיין פאָטער האָט געשיקט אַ באַקאַנטן קריסט קיין לעמבערג זען וואָס מיר טון. דער פּאָליאַק —

גאָל האָט ער געהייסן — האָט מיר דערציילט ווי אַזוי מ׳האָט פאַרברענט די מאָסטער שול צוזאַמען מיט אַ פּאָר צענדליק יידן. דערווייל בין איך געווען געצוווּנגען צו פאַרלאָזן מיין וווינונג און אַריבער אין געטאָ אין אַ קליין צימערל. אין געטאָ האָבן מיר דורכגעמאַכט אַלע ליידן און פּיין צוזאַמען מיט אַלע לעמבערגער יידן.

אַפּריל 1942 איז פאָרגעקומען אין לעמבערג די גרויסע מאַסן־אַקציע. ווער ס׳איז נישט דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט, איז אָפּגעשיקט געוואָרן אין פאַרניכטונגס־לאַגער קיין בעלזשעץ. דורכלעבנדיק די גרויזאַמע מאָרד־אַקציע, און על פּי נס ניצול געוואָרן, האָב איך באַשלאָסן צו טון אַלץ און אַריבערפאָרן קיין מאָסט. איך האָב איבער־געקויפט אַ יידישן שאָפער, וואָס פלעגט פאָרן מיט אַ לאַסט־אויטאָ קיין מאָסט מיט אַ ס. ס.־באַגלייטער און מיט גרויס מי און מאַטערניש זענען מיר אָנגעקומען קיין מאָסט. אין מאָסט האָבן מיר געלעבט אין שטענדיקער שרעק, ווייל מיר זענען דאָרט נישט געווען רעגיסטרירט. נאָכן באַצאָלן אַ סומע געלט, האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן אין אַרבעטס־לאַגער אונטער דער אָנפירונג פון הויפּטמאַן קרופּע, וועלכער האָט זיך באַצויגן מענטשלעך צו יידן. אַ קורצע צייט האָבן מיר אַ ביסל אָפּגעאָטעמט. נאָך דעם ווי אויף קרופּעס אָרט איז געקומען אַלס לאַגער־פירער דער ס. ס.־מאַן שולץ, האָט זיך די לאַגע ראַדיקאַל געענדערט. מ׳האָט אָפּגעטיילט די מענער און זיי אַוועקגעפירט אַרבעטן קיין זאַוואַניע, און דאָרט זיי סיסטעמאַטיש אומגעבראַכט. אויך אין געטאָ זענען דורכגעפירט געוואָרן טאָג־טעגלעכע מאָרדן און פאַרשיקונגען אין יאַנאָווער לאַגער.

אין פעברואַר 1943 איז פאָרגעקומען די אַזוי־גערופענע פרויען־אַקציע. ווען אַלע פרויען האָבן זיך פאַרזאַמלט אויפן אַפּעל־פּלאַץ, צו גיין צו דער אַרבעט, האָבן די ס. ס.־לייט און די אוקראַיִנישע מיטהעלפער אונטער דער אָנפירונג פון הויפּט־מערדער הילדענבראַנד, אַרומגערינגלט דעם אַפּעל־פּלאַץ. אַ גרויסער טייל פון די פרויען האָבן כאַרשטאַנען, אַז דער טויט דערנענטערט זיך. נישט האָבנדיק וואָס אָנצוווערן, זענען מיר זיך צעלאָפן. די רוצחים האָבן געשאָסן אויף די אַטלויפנדיקע און אַ סך פרויען זענען דערהרגעט געוואָרן אויפן אָרט, די איבעריקע האָט מען מיט געוואַלד אַוועק־געפירט קיין באָראָווע־באַבקע און אַלע דאָרט אומגעבראַכט.

אַ טייל פון די פרויען זענען האַלב־לעבעדיקע באַגראָבן געוואָרן אין אַ מאַסן־קבר. די ערד האָט זיך געהויבן פון די גסיסה־קאָנוווּלסיעס און דאָס בלוט האָט אַרויסגעזעצט פון דער אויבערשטער ערד־שיכט. זייענדיק נאָענט צום געטאָ בין איך אַוועק צוריק אין מיין וווינונג. דאָרט איז געווען אַ קעלער. ווען איך בין צוריקגעקומען איז ער שוין געווען פול מיט אַנטלאָפענע פונעם גיהנום. איך, מיין קינד און מיין קוזינע, האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ ווינקל ביי דער וואַנט, פאַרדעקט מיט שטיקער אייזן. די ס. ס. האָבן געשנישטערט און געפונען די באַהאַלטענע יידן. איך האָב געזען ווי אַ ס. ס.־באַנדיט

דערנענטערט זיך צו מיר, אָבער דער גורל האָט געוואָלט מיר זאָלן בלייבן לעבן און אין יענעם מאָמענט האָט אים עמעצער אַוועקגערופן.

צומאָרגנס נאָך דער מאַסן־שחיטה האָט דער פּראָסט געלאָזט און דער צעגאַנגענער שניי, אויסגעמישט מיטן פאַרגליווערטן בלוט האָט פאַרפלייצט אַלע גאַסן און וועגן מיטן פאַרגאָסענעם יידישן בלוט. לויט זייער באַקאַנטן שטייגער, האָבן זיי נאָך יעדער גרויסער אַקציע, געמאַכט אַ קורצן איבעררייס אין די מערדערייען, אָפּצונאַרן די לעבן־געבליבענע. ס'האָט נישט לאַנג געדויערט און די מערדערייען האָבן זיך באַנייט. דאָס מאָל האָבן זיי אַוועקגעשיקט די עלטערע מענטשן און קינדער קיין זשאָלקווע און דאָרט זיי אומגעבראַכט. די יונגערע, אַרבעטפעיִקע האָט מען אַ ביסל שפּעטער אַוועקגעפירט קיין פּאָטאָליטשע. פון פּאָטאָליטשע האָט מען אונדז אַוועקגעשיקט אויף אַרבעט קיין קאַמינקע וואָלאָסקע — Kamionka Wołoska. דאָרט האָבן מיר אַ גרופּע יידן געאַרבעט ביי באַן־אַרבעט ביז דער ליקווידאַציע פון פּאָטאָליטשער לאַגער.

הערנדיק די „גוטע בשורה”, זענען מיר אַנטלאָפן אין וואַלד מיטן ציל צו קומען קיין סאָקאַל, ווייל ס'איז צו אונדז דערגאַנגען שמועות, אַז סאָקאַל וועט באַשטימט ווערן אַלס „יודענשטאָט”. אויפן וועג האָט אונדז געכאַפּט די אוקראַיִנישע פּאָליציי — און שטאַרק צעשלאָגן מיין מאַן. אין דער פּאָליציי־קאָמענדאַנטור האָבן מיר געזען ווי זיי גראָבן אַ קבר פאַר אונדז אַלע. פאַרן דערשיסן, האָט דער קאָמענדאַנט געשריבן אַ פּראָטאָקאָל. הערנדיק דאָס מיר זענען די קינדער פון יעקב שפּריצער, האָט ער געזאָגט: „שפּריצערס קינדער וועל איך נישט דערהרגענען. ער האָט תמיד געהאָלפן אונדזערע מענטשן מיט אַלעם, מיט די פּויערישע בעלי־חובות איז ער זיך באַגאַנגען מענטשלעך”. ער האָט אונדז געגעבן ברויט און מילך און געזאָגט: „אַנטלויפט און דערציילט נישט קיינעם אַז איך האָב אייך באַפרייט. מיר זענען געקומען אין די וויעטשאָרקער וועלדער און דאָרט זיך אויסבאַהאַלטן. נישט האָבנדיק וואָס צו עסן, פלעגן מיר אין די נעכט אַרויסגיין אין די פעלדער זוכן, אפשר האָבן די פּויערים עפּעס איבערגעלאָזט: אַ שטיקל דאַר ברויט אָדער אַ קאַרטאָפל. מיר האָבן באַקומען אַ ביסל עסן פון די פּויערים שטונדיסטן. אַזוי האָבן מיר זיך געמוטשעט אין הונגער און קעלט ביז די דייטשן האָבן אונדז געפונען און אַוועקגענומען אין יאַנאָווער לאַגער.

צו אונדזער גליק האָבן די דייטשן אין יענער צייט געהאַפּט צו באַקומען פאַר יעדן לעבעדיקן ייד אַ לאַסט־אויטאָ, און האָבן אונדז געלאָזט לעבן. מיר האָבן געאַרבעט ביי שווערע אַרבעטן. דערווייל האָט זיך דערנענטערט דער רוסישער פראָנט. אין אַ געוויסן טאָג האָבן די נאַציס אונדז פאַרזאַמלט גרייט אונדז אומצוברענגען. ממש אין דער לעצטער מינוט איז געקומען אַ באַפעל אונדז אָנצולאָדן אין וואַגאָנען און אַוועקשיקן. מען האָט אונדז פאַרלאָדן אין פול־קאָמפּאַקטע לאַסט־וואַגאָנען און אונדז אַוועקגעפירט קיין פּשעמישל. דאָרט האָבן מיר געגראָבן טראַנשייען. אין עטלעכע טעג

שפעטער זענען מיר געקומען אין פלאַשאָווער לאַגער. דאָס גיהנום אין פלאַשאָוו איז נישט מעגלעך איבערצוגעבן. מאַנכע פון אונדז זענען געווען באַשעפטיקט ביים באַגראָבן טויטע. פון פלאַשאָוו האָט מען אונדז אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ. אין אוישוויץ האָט מען דורכגעפירט אַ סעלעקציע: אַ טייל אין די גאַז־קאַמערן, און אַ טייל האָט מען איינקוואַרטירט אין באַראַקן צו שווערער אַרבעט.

אין אוישוויץ האָבן מיר געליטן פון הונגער און נאָך מער האָט אונדז געפּייניקט דער שלשול, ווייל דאָס וואַסער דאָרט איז געווען פאַראומרייניקט. דאָרט אין אוישוויץ איז אומגעקומען אונדזער זונדעלע שמואל, אין עלטער פון 9 און אַ האַלב יאָר. מיין ברודער הערשלס פרוי שרהטשע מיטן קינד מאיר זענען אומגעקומען האַרט פאַר דער באַפרייונג. דער זעלבער גורל האָט געטראָפן מיינע עלטערן.

אין חודש דעצעמבער 1944 האָט מען אונדז אַוועקגעפירט אויף אַרבעט אין אַן אַמוניציע־פאַבריק קיין זאַקסן. 12 שעה טעגלעך האָבן מיר געאַרבעט שווער אין הונגער און דורשט. ווען די אַליאירטע האָבן אָנגעהויבן שטאַרקער און אָפטער באָמבאַרדירן די פאַבריקן, האָבן די דייטשן בשעת דער באָמבאַרדירונג אונדז פאַרשפאַרט אין דער פאַבריק, כדי מיר זאָלן דאָרט געפונען דעם טויט.

אין די לעצטע טעג פאַר דער באַפרייונג, האָט מען אונדז ווידער פאַרלאָדן אין פול־געפּאַקטע וואַגאָנען און געהאַלטן אונדז 7—8 טאָג פאַרמאַכט אין די וואַגאָנען אָן עסן און טרינקען. ווען מיר זענען אַרויס אין טשעכיע האַלב־טויטע פון די וואַגאָנען און געזען די בליִענדיקע גערטנער, די פרוכטבוימער, האָבן מיר נישט געקענט באַגרייפן, ווי אַזוי קען אין אַזאַ מערדערישער באַרבאַרישער וועלט אַלעס אַזוי שיין בליִען און לעבן...

אייניקע טעג שפּעטער זענען מיר געקומען קיין טערעזיענשטאַט. דאָרט האָבן מיר באַקומען מעדיצינישע הילף און עסן. דעם 5־טן מאַי האָבן אונדז די רוסן באַפרייט.

נאָך דער מלחמה בין איך געקומען קיין מאָסט. איך האָב געוווינן 30 קילאָ. איך האָב פאַרקויפט אויפן מאַרק־פּלאַץ אַ קלייד, וועלכעס איך האָב אָפּגענומען ביי אַ פויער. איז צו מיר צוגעגאַנגען אַ באַקאַנטער פויער און זאָגט מיר: „אָט דאָס איז פאַרבליבן פון דיין פאָטערס רייכטום. זאָרג נישט, אַלעס וועט זיך בעסערן".

מיר זענען אַריבער קיין שלעזיען און געוווינט אַ צייט אין ביטאָם. ביידע, איך און מיין מאַן זענען על פי נס געבליבן לעבן.

אין יאָר 1949 זענען מיר עולה געווען קיין ישראל און געשלאָגן וואָרצלען אין לאַנד.

באַאַרבעט צום דרוק: א. בינות

שרגא פייבל מאַנדעלקורן
קאַנאַדע

מלמדים אין מאָסט

ווען איך האָב באַקומען דעם יזכור־בוך און גענומען לייענען די זכרונות פון די מאָסטער, איז מיר אויפפאַלנד געוואָרן דער פאַקט, אַז שרייבנדיק איבער די מלמדים, זענען — אַוודאי מחמת שכחה — נישט דערמאָנט געוואָרן צוויי אָנגעזעענע מלמדים, וועלכע האָבן מיט גרויס התמדה און מסירות געלערנט די מאָסטער יידישע קינדער און יוגנט תורה און זיי דערצויגן ברוח מסורת ישראל. איך מיין ר׳ אהרן ז״ל — זיין פאַמיליע־נאָמען געדענק איך שוין נישט — און ר׳ ישראל קאָהל ע״ה.

רבי אהרן און ר׳ ישראל זענען געווען שטאַרק באַפריינדעט, זייער גוטע חברים, בבחינת שניהם ירדו כרוכים... ווי גרויס עס איז געווען די ליבשאַפט און צוגעבונדנקייט צווישן זיי, קען דינען פאָלגנדער פאַקט: עס איז געווען נאָך פסח, מיר זענען געזעסן און געלערנט ביי ר׳ ישראלן אין „חדר" איז פּלוצעם געקומען אַ שליח פון ר׳ אהרנען רופן ר׳ ישראלן צו אים. ר׳ ישראל האָט אונדז איבער־געלאָזט און אַ דערשראָקענער אַוועק צו רבי אהרנען. צוריקקומענדיק, האָט ר׳ ישראל אונדז דערציילט: „אַזוי ווי איך בין נאָר אַריינגעקומען, האָט רבי אהרן געעפנט די אויגן און מיך געפרעגט: ישראל, דו ביסט עס? איך האָב אויף דיר געוואַרט, כדי צו זאָגן פאַר דיר אַ דבר־תורה, אַ חידוש אויפן ,אור־החיים׳ פאַר יציאת נשמתי". ווען ער האָט געענדיקט זאָגן דעם חידוש, האָט זיך אָנגעהויבן די גסיסה ונשמתו יצאה בטהרה.

רבי אהרן איז געווען אַ פּוסק מלמד. געווען באַקאַנט אַלס גרויסער תלמיד־חכם און גרויסער ירא־שמים. ער איז געווען אַ שטאַרק אַנטשלאָסענער כאַראַקטער, וואָס שייך דעם דערציִען זיינע תלמידים ברוח היהדות החרדית, ווי ער האָט עס פאַרשטאַנען. ער האָט זיך זייער ערנסט באַצויגן צו דעם מלמדות, לערנענדיק ביז 18 שעה אין מעת־לעת. ער האָט געזען אין דעם אַ יעוד — אַ ציל. זיינע תלמידים זענען טאַקע אויסגעוואַקסן בעלי מידות, בקיאים אין ש״ס און פּוסקים, ספרי־מוסר און חסידות. ער איז געווען אַ זעלטן פּאָזיטיווער מענטש, אַ בעל מידות טובות און באַמיט זיך די דאָזיקע גוטע מידות איינפלאַנצן אין זיינע תלמידים.

ר׳ ישראל קאָהל איז געווען אַ גמרא מלמד. זייענדיק אַ גרויסער למדן האָט ער מיט גרויס בקיאות איבערגעגעבן זיינע תלמידים ברייטע ידיעות אין תלמוד, און

גלייכצייטיק געזאָרגט איינצופלאַנצן ביי די קינדער ליבע צום „לערנען" און צו מעשים טובים. אין די הפסקות פלעגט ער אונדז דערציילן פאַרשידענע סיפּורים וועגן צדיקים, זייער אהבת ישראל און מידות טובות. דערמיט האָט ער אַנטוויקלט ביי זיינע תלמידים מאָראַלישע ווערטן און נטיות צו טאָן גוטס. ער אַליין האָט פאַר זיי געדינט אַלס ביישפּיל מיט זיין אייגענער אויפפירונג. יעדן מיטוואָך — אין מאַרק־טאָג, — און פרייטיק נאָך מיטאָג, פלעגט ער זאַמלען נדבות ביי זיינע געוועזענע תלמידים, און בכלל ביי די שטאָטישע בעלי־בתים, פאַר — מתן בסתר — בכבודיקע נצרכים, שירדו מנכסיהם.

איך וויל דאָ דערציילן, ווי איך אַן אומבאַקאַנט דאָרפס־יִינגל, בין געוואָרן ר' ישראל קאָהל'ס אַ תלמיד. מיין פאָטער ע"ה, אַליין אַ גרויסער תלמיד־חכם, איז געקומען פון דאָרף באָיאַניץ, ווו מיר האָבן געוווינט, קיין מאָסט זוכן מלמדים פאַר מיר און מיין יינגערן ברודער. גייענדיק נעבן בית־מדרש, האָט ער געהערט ווי אַ מלמד לערנט מיט קינדער גמרא מיט תוספות. ער איז אַריינגעגאַנגען אין בית־מדרש און ר' ישראל האָט אים געגעבן „שלום". מיין פאָטער האָט געוואַרט ביז ר' ישראל האָט געענדיקט דעם שיעור, און געווענדט זיך צו ר' ישראלן בזה הלשון: „איך דאַרף אַ מלמד פאַר מיין ניין און האַלב־יאָריקן בחור, און איך האָב אים שוין טאַקע געפונען, דאָס זענט איר אַליין. איצט וויל איך אייך בעטן רעקאָמענדירן מיר אַ מלמד פאַרן יונגערן זון. ר' ישראל האָט אים געשיקט צו דודל מלמד, און מיך — אַן אומבאַקאַנט דאָרפס־יִינגל — האָט ער אָנגענומען אַלס תלמיד. ווייזט אויס, אַז ער האָט מער געהאַלטן פון די רייד פון די אנשי כנסת הגדולה, וואָס האָבן געלערנט „והעמידו תלמידים הרבה" און איז נישט געווען קיין אָנהענגער פון רבן גמליאלס שיטה, וואָס האָט ביים אָננעמען נייע תלמידים זיי בודק געווען, זאָגנדיק: „כל תלמיד שאין תוכו כברו לא ייכנס לבית־המדרש". איך האָב אָנגעהויבן לערנען ביי ר' ישראלן און אין דער פרייער צייט פלעג איך אַריינגיין אין דער הוסיאַטינער קלויז און הערן ר' אהרנ'ס שיעור, אַזוי האָב איך געטרונקען פון צוויי תורה־קוואַלן.

עס זענען אַוועק אַ סך יאָרן און פיל פּרטים זענען פאַרגעסן געוואָרן, אָבער ר' אהרנ'ס און ר' ישראל'ס גרויסקייט געדענקט זיך גוט. די צוויי גרויסע תלמידי־חכמים און בעלי מידות האָבן געווידמעט זייער לעבן צו דערציִען אַ דור פון למדנים און בעלי מוסר. זיי האָבן אויך ביידע פאַרבראַכט אין דברי־תורה, און זיך מתנצח געווען ביז אין די שפּעטע אָוונט־שעהען. לא פסיק פומיה מגירסא.

וי על הני גברי דבלי בארעא...

איבערגעגעבן צום דרוק: **אליעזר בינות**

א. ל. בינות
רמת־גן

דברים ביום השואה — כ"ז ניסן תשל"ז, 27 לאפריל 1976 בטקס הקדשת חורשה ביער הקדושים לזכר קדושי מוסטי ויאלקה

עשר שנים התבוססו יהודי אירופה בדמם, קראו לעזרה ולהצלה, אבל אזני העמים בעולם כולו היו אטומות לבקשתם. רק מעטים מבין אומות העולם הצילו יהודים משיני הגרמנים. הגזירות הקשות, רעב ומחסור, השפלת כבוד האדם ובעיקר האדישות הבוגדנית לגורלם של היהודים מצד הלא יהודים, נסכו על העם בגיטאות רוח דיכאון ויאוש.

בתחילה עשו הגרמנים את מעשיהם בסתר ומשראו שהעולם שותק ואינו מגיב, רצחו לעיני כל, ומיליוני יהודים הושפלו, עונו והורעבו בגיטאות ובמחנות ובסוף הושמדו בכבשני הגאזים. אולם למרות התנאים האיומים, למרות היותם מבודדים, בלי סיוע

רבקה זילברמן, ד"ר יעקב ראָטה, אברהם אקנר (נושא דברו בטקס הנטיעות)
Rivka Silberman-Gerner, Dr. Ya'acov Roth, and Avraham Ackner at the ceremony.

ד"ר יעקב ראָטה מסיר את הלוט מעל המצבה
ד"ר יעקב ראָטה אַנטהילט די מצבה ע"ש קדושי מאָסטי
Dr. Ya'acov Roth unveiling the monument

ד"ר יעקב ראָטה רעדט וועגן דער באַדייטונג פון פלאַנצן די ביימער
ד"ר יעקב ראטה נושא דברו בטקס נטיעת חורשה בהרי ירושלים
Dr. Ya'acov Roth, speaking at the grove-planting ceremony in the Jerusalem hills.

ועזרה, התאוששו לאט וקמו פלוגות מורדים ולוחמים ביערות ובערים והוכיחו שאפשר להקהות את שיניה הטורפות של החיה הנאצית.

אחי ואחיותי! עברו כבר 34 שנים מימי השואה האיומה הזאת שהנאצים הביאו על עם ישראל ועדיין לא מצא חורבן — סלתו ושמנו — של עמנו את ביטויו הנכון. עדיין לא נשמעה הקינה הכל לאומית שתביע את עומק האסון והשבר שפקדו את עמנו. טרם נשמעה באופן גלוי ומוחשי הוקעת עם הרוצחים ועוזריהם מבין עמים אחרים, טרם הגשנו — ואולי לא נגיש אף פעם — כתב אישום לאומי למעצמות הגדולות שעמדו מן הצד ושתקו בעת ההרג האכזרי.

מצבת זכרון בחורשה ע"ש קדושי מוסטי־וויאלקה
די מצבה אין וועלדל פון די מאָסטער קדושים
The memorial stone dedicated to the sanctified Martyrs of Mosty-Wielkie.

כעת, כאשר עומדות רגלינו על גבעות יהודה וכל מחשבותינו והגיון ליבנו נתונים לקדושי עירנו, לגיא ההריגה, לרציחות, העינויים והשמדת משפחותינו, הורינו, ילדינו ונשותינו, אנו שואלים את עצמנו ואחרים, איה ירמיהו בן זמננו שיתאר את הרעב, את הסבל הנורא, את הרציחות, את שריפת בית ישראל באירופה, כפי שתאר ירמיהו הנביא את שריפת בית ישראל ובית מקדשנו בציון והגליית העם בידי בבל?...

ושואלים אנו. איך דלונו, שלא קם אחרי השואה „איש אשר יפעם בו לב, ובלבב יבער זיק, זיק מרתיח הדם" כדברי משוררנו הלאומי ויתבע את עלבונו של העם שנעקד?

האגדה מספרת, כאשר הרומאים צרו על ירושלים, חילותיהם פשטו על העמקים והגבעות מסביב לירושלים והשחיתו כל עץ וצמח — מעל הגבעות התלולות שאנחנו עומדים כיום עליהן, נלחמו בני־ישראל ברומאים בגבורה ובחירוף נפש, הפילו בהם

יוצאי מוסטי בטקס נטיעת חורשה ביער הקדושים
מאָסטער לאַנדסלייט פלאַנצן אַ וועלדל אין די בערג פון ירושלים, לזכר די מאָסטער קדושים
Mostyites at the ceremonial planting of a grove in the Martyrs' Forest.

יוסף מונד ואברהם אקנר נוטעים עצים
Yosef Mund and Avraham Ackner planting saplings.

חללים רבים וחסמו בפניהם הדרך לירושלים. עד שהרומאים אזרו כוחותיהם ובהמוניהם הקיפו את ההר הזה שממול — ויצורו עליו ועל הגיבורים הבודדים, הבקיעו הגיבורים לעצמם דרך בחשכה והגיעו לירושלים, אבל העוצמה הרומאית גברה עליהם, חומות ירושלים הובקעו, בית המקדש עלה בלהבות אש, גיבורי יהודה נפלו חללים, והרומאים שפכו המתם על ירושלים וסביבתה, וקיימו את גזירת טיטוס כי „לא ינטע בה עץ ולא יעלה בה כל זרע"... והנה אנחנו פה, פה על אותן הגבעות, קרני השמש מציפות את כל הרי ירושלים ומחממות אותם, הגבעות וההרים חידשו פניהם, ושוב עצים מצילים ושיחים מלבלבים מכסים אותם.

ברגע זה, אנחנו מקדישים ומקדשים את החורשה שעל אותן הגבעות לזכר יקירינו ומתיחדים עם זכרם היקר של קדושינו שהיו מסורים לחזון הגאולה ונאמנים לנצח ישראל עד יומם האחרון, לכבודם כדאי להזכיר שבספרותנו העתיקה מרובים המקומות שבהם מודגשת חשיבותו של האילן והעץ כסמל רב משמעות, כמו „היש בה עץ אם אין" (במדבר), „כי האדם עץ השדה" (דברים), „עץ חיים היא למחזיקים בה" (משלי). ובספר ויקרא כתוב „וכי תבואו אל הארץ ונטעתם"... אומר המדרש, אמר להם הקב"ה לישראל „כי תבואו אל הארץ, אל תאמרו, נשב ולא נטע אלא היו זהירים בנטיעות. שלא יאמר אדם, אני זקן, כמה שנים אני עוד חי? מה אני עומד ומתייגע לאחרים ולמחר אני מת, אל תגיד ככה, תוסיף ותטע אף אם זקנת"... יכולתי לצטט מאות מקומות בספרותנו בשבח העץ, אומר רק שאבותינו זכרונם לברכה, בטאו את רגשותיהם, חוויותיהם וגעגועיהם העמוקים לארץ ישראל בט"ו בשבט. ביום זה הפגינו את כיסופי לבם לפירות ארץ־ישראל, לאילן הגדל בארץ־ישראל. אבותינו ז"ל השתדלו לעטר יום זה במנהגים מלבבים, ולחזק את הקשר הרוחני עם הארץ, העץ ופירותיו.

כי בתכונות העץ יש דמיון רב לתכונתו היסודית של עם ישראל המתבטאת בתולדותיו. תולדות עם ישראל הן במהותן עליות וירידות, התקדמות ונסיגה בלתי פוסקת. יש תקופות של לבלוב ופריחה ויש גם תקופות של כמישת ענפים וניוונם, אבל הגזע נשאר לעולם. כמו עץ־אילן זה שעם בואה של כל שנה חדשה הוא מתחדש פעם נוספת במקום הענפים שלא החזיקו מעמד בתנאי החורף, צומחים ענפים חדשים מלאי חיים, המלבלבים, מניבים פרי ומצלים, כן גם עם ישראל אחרי אפיסת כוחות בגלל מציקים וצוררים, כוחות רעננים מתעוררים בעם, והגזע מחדש ימיו כמקדם, מלבלב ומחדש את נעוריו. הגלות בת האלפיים, לא זרקה שיבה בעם עתיק יומין זה, הוא נשאר צעיר גם בזקנתו. עם עתיק זה הקים מדינה צעירה, הוא בונה לעצמו בית חדש בארצו העתיקה שיעמוד איתן עד סוף כל הדורות. עם זה ידע גם לחשוף את הקרקע הטובה שבמעמקי החיים ונזכה לכך שהדורות שיקומו אחרינו יהיו אחוזים ודבוקים בשרשי ארצנו ותרבותנו כמו העצים הללו מושרשים באדמת המולדת.

זאת תהיה נחמתנו. אָמן.

א. ל. בינות
רמת־גן

דברים שנאמרו בטקס חלוקת ספר־הזכרון ביום י"ט טבת תשל"ו, 23 לדצמבר 1975

אחי ואחיותי, יש שואלים אם יש צורך בספרי זכרון, אם רצוי לחטט בפצעים שלא הגלידו ואשר לא יגלידו לעולם. על שאלה זו, עונים אנחנו שרידי השואה, האודים המוצלים מהאש בשאלה: כלום תיתכן תרבות יהודית מקורית בלי שתיכתב על השואה? כלום יתכן המשך היסטורי לעמנו מבלי שבנינו ובנותינו ידעו את העבר הקרוב, הטרגי והאיום שפקד את אבותיהם ואבות אבותיהם? מבלי שיכירו את חייהם ומאבקם, כיסופיהם וערגונם לציון?

לכן אנו אומרים: חיונית והכרחית היא כתיבת ספרי־זכרון.

כל המאורעות הטרגיים והאסונות שפקדו את עמנו בדורות קודמים נשמרו תודות לזכרונות ,קינות ופיוטים שנכתבו על ידי עדי ראיה של אותם המאורעות, ואם בעבר כך, על אחת כמה וכמה בדורנו, בדור השואה הגדולה והאיומה בה הושמד למעלה משליש עמנו, והוכחד המרכז הרוחני הדתי, התרבותי והלאומי של הגולה, בה נספתה שמנה וסלתה של יהדות העולם.

יתירה מזו, חובתנו הלאומית לא לשקוט ולא לנוח עד אשר יהדות זו, מעטירה זו שהיתה ואיננה תיזכר ותיפקד בסיפור, בשיר ובמסה ותונצח לדורות עולם.

ואנו, יוצאי ושרידי מוסטי בארץ ובחו"ל, קיבלנו על עצמנו להנציח את קהילת הקודש שלנו, ותודה לאל שזכינו להשלים את המלאכה ולברך על המוגמר.

יקירי, אפשר לא ההפצצה האטומית היא התגלית האיומה ביותר של דורנו, אלא הלא־אדם, המפלצת שבקרב האדם, שעד למלחמת העולם השניה לא ידענו על קיומו. ידענו שיש פרא־אדם, בזוי־אדם, אבל לא שיערנו שבתוך הישות האנושית קיימת רשות שבה נגמר האדם ומתחיל הלא אדם. תגלית איומה זאת התגלתה בדורנו, היא התגלתה בדמות שטנית של עם רוצחים שהעלה רצח עמים לדרגת אידיאל ומטרה, ולא זה בלבד, אלא כפשע היה בינו ובין השתלטותו על העולם כולו.

ואף על פי שהארכי־שטן הובס, הרי הזרע שזרע עודנו קיים, והוא בא לידי גילוי בצורות שונות ומשונות, הוא בא לידי גילוי גם בנאצי הוותיק סאדאת ובהערפתים ובדומיהם המתקבלים בחברת האומות בזרועות פתוחות. דורנו שנולד בראשית המאה

הזאת, שחרותו הועבה ע״י מלחמה עקובה מדם, הלא היא מלחמת העולם הראשונה, שנות בגרותו עברו בתקופת הביניים שבין דמים לדמים, ואת שנות בינתו קצה השואה, שרק מעטים, קומץ קטן, ניצלו בדרך נס מגיא ההריגה ומתאי הגזים.

אנו שארית הפליטה, ואתנו כל אנשי המצפון שבאנושות מחלקים את בני דורנו לרבי־רוצחים מצד אחד, ולמסייעיהם במישרין ובעקיפין מצד אחר. שהרי מי שהיה בכוחו למחות נגד הכחדת עם ולא מחו — שותפים הם לרצח. למעשה חולק העולם לשני סוגי רשעים, סוג אחד — זרע השטן, פושעים אשר לא קמו כמוהם, ממציאי מאַידאַנעק ואושביינצ׳ים ושאר מחנות ההשמד, מנהיגי עם־״האדונים״ וכל שמשיהם מבני עמים אחרים, שותפים לרציחת מיליונים, לטבח ילדים. והסוג השני שהוא רוב מנינו ובנינו של העולם — צפו בכל הזוועות האלה, כדרך שצופים בחזיון טבע, בתופעת החיים שכולה מוות. והצופים הללו לא מחו, ורוזבלט וצ׳רצ׳יל דברי העולם הדמוקרטי והחפשי עמדו מרחוק והחרישו, עמדו על הדם ועל האש של הנטבחים והנשרפים, ונציגיהם ודובריהם הכריזו שאין בדעתם לקדש מלחמה אידיאולוגית. הם לא זעקו ולא הזעיקו. במו עינינו ראינו איך גם הטובים שבעמים השליכו מאחורי גוום את כל האידיאות ההומניות בשעה מכרעת לגורל עמנו, עת קיומנו הפיסי הונח על כף המאזניים, ושה פזורה ישראל עמדה נרעשת ונפחדת בפני שיניה הטורפות של החיה הנאצית, ולא נקעו אצבע להצילנו. יתר על כן, כל המהפכנים, כל הדמוקרטיות, הגדולות והקטנות לא נחלצו לכבות את אש הכבשנים של מחנות ההשמדה, ולהציל מה שניתן היה להציל.

בשנת 1942, בעיצומו של ההרג, כתב המשורר נתן אלטרמן שיר בשם „כל העמים״ וזועק המשורר ושואל את העולם „בצעוד ילדינו עלי גרדומים, את חמת העולם לא שמענו״... כן לא שמענו את חמת מנהיגי העולם, לא שמענו גם את חמת „נציגו של אלהים״ — כביכול — עלי אדמות, אשר בוואתיקן. ובימי הרת גורל אלה, משקמו המעטים, המבודדים, הנצורים, דלי־הנשק ואפסי התקווה בגיטאות להאבק עם מכונת ההשמדה המשוכללת ביותר שידע העולם, והם זעקו לעזרה בנשק, לא קם אף „צדיק״ אחד מהאנושות „הנאורה״ לעזור להם. ועם ישראל שילם את המחיר הכבד והיקר ביותר שאפשר להעלות על הדעת, בגלל היותו מיעוט מפוזר בין העמים.

ברם, בחשכה הזאת האיר ממרחקים את המעונים והנרדפים אור ציון שהצית בלבם זיק של תקוה, תקוה לא למענם, שהרי הם ידעו שנידונו למוות, אלא תקוה שמתוך שרידי העם, מתוך האודים שאולי ינצלו מן האש, יקומו וילכו לציון לבנותה למען שארית העם. שעל כן האמונה בגאולה ושיבת ציון שנטעה בלבם מדור דור באהבה, בגאווה ובחירוף נפש, העניקה להם את העוז לקדש שם שמים ברבים, לבוז לרוצחים ולקוות לפדות שארית ישראל בציון.

כותב המשורר אורי צבי גרינברג באחד משירי השואה שלו:

„מי עשני לצופה מן נהרות בבל? ומנחלים קדרון לירושלים די זהב? זה לבי האוהב, בר־לב אבי, זה לבי האוהב בר־לב אמי שנספו בשואה ודם עינם לציון, ודם עינם לציון".

ואכן, מתוך האודים האלה, מתוך העצמות היבשות האלה צמח ועלה כוח, ומארבע רוחות בא חיל גדול מאוד, מאוד... כדברי הנביא יחזקאל: „ונתתי עליכם גידים, והעליתי עליכם בשר, וקרמתי עליכם עור ונתתי בכם רוח וחייתם".

והכוח הזה בא לארץ־ישראל לבנותה ולחזקה ולהבטיח ששוב לא יביטו עיניים נבהלות ומיואשות מאחורי גדרי תיל מחושמלים, ששום אויב וצר לא יוכל לנו, וכולנו נהיה חזקים וגאים בארצנו החופשית, הריבונית.

וזאת אנו חבים לקדושינו, להורינו שחינכו אותנו לאהבת ישראל וארץ־ישראל, שחינכו אותנו להיות יהודים בעלי הכרה, והיא שהעניקה לנו את הכוח להתגבר על האבדון והאימה.

אנו חבים זאת ליקירינו וזכרם לא ימוש מקרבנו כל עוד רוח נשמה באפינו.

חברים יקרים, למרות הכאב הצורב, ולמרות שאין אנחנו מסוגלים להשלים עם השבר הגדול, ומחאה עזה זועקת ובוקעת מלבנו, הרשו לי לסיים בתפילה ובאמירת קדיש יחיד, בתפילה לאלוהי ישראל: „שומר ישראל, שמור על שארית ישראל ואל יאבד ישראל האומרים שמע ישראל".

יתגדל ויתקדש שמיה רבא...

אליעזר בינות

בנין בית־הכנסת

בספר הזכרון לעירנו, הופיע מאמר על בניית בית הכנסת במוסטי, של חברנו יוסף מונד. הוא מביא שם פרטים והשתלשלויות הקשורים בהקמת בית־הכנסת, שנמשכה מספר שנים עד לגמר בנייתו. לאחר הופעת הספר, משהחלטנו להוציא קובץ חדש על עירנו, חיפש חברנו אברהם אקנר בספריות מקורות חדשים על מוסטי. ולמזלנו מצא בספר „חבצלת השרון", שאלות ותשובות של הרב דוד מנחם מאניש באב"ד אב בית דין בטרנופול תשובה של מחבר הספר לתושב עירנו, מר לוי תאומים, בעל סמיכות לרבנות, חתנו של ר' אליהו גרינולד וגיסו של מר יוסף מונד. התשובה מוסבת על התלבטויות של ראשי הקהל במוסטי בזמן הרחבת בית־הכנסת. הסתבר,

שצריך להזיז את ארון־הקודש ממקומו בקיר המזרחי, והיה חשש של מורידין בקודש. אז פנה מר לוי תאומים, בהסכמת הרב דמתא, בשאלה להרב באב״ד בדבר שינוי מקום ארון־הקודש, והתשובה מודפסת מעבר לדף.

אגב, במכתב הנ״ל בא לידי גילוי רוחב לבו והתחשבותו של המחבר בדעת הקהל, כאשר בתשובתו מחפש הוא מקורות וסימוכין בספרות הרבנית כדי לענות בחיוב על השאלה הנדונה, והוא מסיים במלים: „פוק חזי מאי עמא דבר" ומתיר להזיז את ארון־הקודש. המובאה היא ממסכת ברכות: כאשר שאל רבא בר רב חנן את ר׳ יוסף מה ההלכה בנדון? ענה לו: „פוק חזי מאי עמא דבר". צא וראה מה נוהג העם — וכך תעשה. אותו בעל שאר־רוח ויפה־נפש תלה את דבריו בבעלי סגולה, בחז״ל שדגלו ב„קול המון כקול שדי".

בהזדמנות זו מן הראוי לומר משהו על אישיותו המכובדת של השואל. הרב לוי תאומים בן הרב מהעיר זלשצ׳יקי, הוטר מגזע יוחסין, שהיה חריף ובקיא גדול בתלמוד ופוסקים, היה גם שוחר ספרות עברית ולועזית. את ההיכרות הקרובה שלי עם רבי תאומים עשיתי בדרך מיוחדת. אני וחברי הטוב והנאמן, יהושע כץ ע״ה, בן זוגי ללימוד וקריאה, קראנו את ברנר ונתקלנו בביטוי בלתי מובן לנו. פנינו אליו ושאלנוהו על פשר המלים מְחִי וּמְסִי, והוא ענה לנו: למה מְחִי וּמְסִי, אולי מַחִי ומַסִי, מה? איר האָט שוין פאַרגעסן די סליחות? („כלום שכחתם את הסליחות?"). למותר לומר, שמיד סיימנו שנינו את המשפט, כי זכרנו היטב את „הסליחות". נכשלנו בגלל הניקוד הלא נכון מצדנו. מאז הייתי נעזר במר תאומים כשנקלעתי בסוגיה לשונית סבוכה ומעורפלת. פניתי אליו והוא היה פותר לי אותה בקלות. באותה הזדמנות ביקש ממני שאשאיל לו את הספר „שכול וכשלון" של י. ח. ברנר, ומאז הבאתי לו מדי פעם ספרים, שהוא היה קורא בהם בעיון רב ואחר כך היינו משיחים עליהם.

ר׳ לוי תאומים היה קרוב לרעיון הציוני, אך נמנע — מטעמים מובנים — מלתת לכך ביטוי בפרהסיה. במלחמת העולם הראשונה שירת בצבא האוסטרי בתור רב צבאי.

הגורל האכזר שמצא את כל יהודי מוסטי לא פסח גם עליו והוא נספה עם כל משפחתו בשואה.

חבל דאבדין ולא משתכחין.

חבצלת שו"ת או"ח סימן יד טו השרון יג 25

סימן יד.

שלום אשיב לכבוד הרב הה"ג הריף ובקי משנתו. זך ונקי. חוטר מגזע יוחסין כש"ת מוהר"ל תאומים נ"י בק"ק מאסט יצ"ו:

מכתבו לנכון הגיעני. וחולם מוטרד אנכי טובא ולא אוכל לשוב על אחר. ובעת שלקחתי לי מועד להשיב. הוכרחתי לעיין בשאלת עגונה חמורה מאד לק"ק סקאהל. ולכן נתאחרה תשובתי עד כה. וגם עתה אשיב בקצרה מפאת טרדותי:

ע"ד ביהמ"ד שבקהלתו שנחרב בשעת המלחמה. ועתה נתעוררו אנשי הקהל לחדש בנינו. ורוצים להרחיב את הבנין מצד א' וכותל מזרח נשאר עדיין קיים. ומההכרח עתה לשנות מקום אה"ק שמנהג לעשותו באמצע. וחששו מצד הורדה מקדושה. והאמנם לי דברי כת"ה שכותב שבהסכמת הרב הה"ג אב"ד דשם הוא שואל את פי. ולכן לא אמנע מלהודיעהו חוו"ד. הנה מנהג פשוט הוא בכל המקומות. שכשצריכים להרחיב בנין ביהכ"נ או ביהמ"ד משנים מקום אה"ק ואין חוששים לזה כלל. וטעם הדבר עפי"ד המרדכי פ' בני העיר הובא בב"י ובש"ע סי' קנ"ד ס"א בהגה דלא מקרי אה"ק רק אם עשוי כמין ארגז שהוא נעשה לכבוד התורה. אבל מה שנבנה בכותל בנין או כותל עץ שאינו עשוי רק לשמירה לא מקרי תשמישי קדושה. ואף לטעם השני שם במרדכי משום דהספרים נתקלקלין. משמע הא אם אינם מתקלקלין מקרי תשמישי קדושה היינו אם הספרים עומדים בבנין שבכותל בעצמו. כדמשמע הלשון שם שבמרדכי שכתב שמהלחלחים מלחלוחית הקרקע אבל במקומותינו שקובעים ארון קודש של עץ בתוך בנין הכותל. א"כ הכותל עצמו הוי רק תשמיש דתשמיש. שמבואר שם בש"ג דאין בו קדושה. ואף דקדושת ביהכ"נ עכ"פ יש בו כמבואר בכתבי מהרא"י שהביא בב"י שם. ובמג"א שם סק"ד וסק"ו. מ"מ בקדושת ביהכ"נ יושאר גם להבא. ואין כאן הורדה כלל. ובלא"ה י"ל כיון דבאותו הכותל גופי' יהי' גם עתה הארון קודש אף שיהי' במקום אחר לא מקרי הורדה כמ"ש במג"א סי' מ"ב סק"ג לענין קשר של רצועה דמותר להפוך מה שלמעלה למטה. כיון דבאותה רצועה גופי' יהי' הקשר אין נ"מ אם הוא במקום זה או במק"א עיי"ש וה"נ דכוותה. אלא דבא"ר הקשה שם ע"ז מהא דסי' ח' דנוהגין לעשות עטרה בראש הטלית כדי שלא יתהפכו הציצית שלמעלה למטה והוי הורדה מקדושה. הרי דאף בכה"ג מקרי הורדה עיי"ש:

ולענ"ד יש לחלק. דהנה הטעם דהורדה מקדושה אסור משום דהוא בזוי המצוה. והאמנם מצינו בכה"ג דאם היא לצורך אותו הקדושה שרי. כמ"ש התוס' בפסחים פ' אלו דברים בשם הירושלמי דמה"ט הי' מותר לתחוב הסכין בתוך העור להביאו דרך רה"ר ולא הוי עבודה בקדשים משום דהוא לצורך הקרבן. וכה"ג איתא בבכורות דהי' מותר לגזוז השערות שחורות שבפרה אדומה משום שהוא לצורך תיקון הפרה. וכ"כ בס' נור ארי' להגאון מהר"ל מפראג בסוף עירובין דהי' מותר לכנוס בטומאה בעזרה להוציא טומאה משם. כיון דהוא לצורך המקדש עיי"ש. ועיין (מנחות דמ"ח) דזורק הראשונים שלא לשמו משום תיקון האחרונים משום דאמרינן חטא בשביל שתזכה עיי"ש. וה"נ כ"נ מותר להוריד הרצועה של הקשר למטה. ומה שהי' מקיף הראש יהי' עתה תלוי למטה משום. דכיון שנקרע שם ובמקום המקיף הראש לא מהני תפילה. ואם לא היינו מתירים להוריד מה שמקיף הראש למטה לא הי' שום תיקון לאותה הרצועה. א"כ מה שמורידה למטה הוא לצורך עלי'. כדי שיעלה קצה הרצועה האחד לתוך הראש. והוי הירידה לצורך עליית אותה הרצועה גופא. אבל בסי' ח' לענין טלית צריכין לעשות עטרה כדי שלא יתהפכו הציצית שלמעלה למטה בלי שום צורך כלל וודאי דומה. להא דאמרינן קרש שזכה ליתן בצפון וכו'. וא"כ ה"נ בנ"ד דעושה לצורך הרחבת הביהמ"ד וברוב עם הדרת מלך ואינו דומה קדושת רבים לקדושת מועטים. א"כ מה שמוריד. נהי קדושת המקום של ארון הקודש לקדושת ביהכ"נ הוא צורך עלי'. כדי שיעשה ארון הקודש באמצע שהוא נאוי ונתפארת בביהמ"ד יותר גדול ומהודר. וא"כ אף אם הי' נאה"ק הנבנה בתוך כותל בנין דין תשמישי קדושה. הי' מותר להעלהו משם לאמצע הכותל. והי' מותר נמי. ומכ"ש שאין לו כלל דין תשמישי קדושה כמש"ל:

והנה דכירנא כד הויתי סמוך על ש"ש מו"ח הגאון מו"ה יואל משה ז"ל בק"ק יאברוב. הי' מגדילים אז את הקלויז. ונשאלה שאלה זו לפניו. וליוה שבמקום שהי' ארון הקודש מקודם יעשו שם בתוך הכותל ארון של ספרים הנדפסים וטעמו הי' מדברי הט"ז סוס"י קנ"ד דכל היכא שאינו ראוי עוד לקדושה גדולה עדיף יותר לעשות ממנה קדושה קלה ממה שתגנז לגמרי. והאמנם יש חולקין על הט"ז עיין בכ"מ מגילה. ואנכי בעניי ג"כ הקשיתי על הט"ז מהא דאמרינן ביומא גבי כ"ג שעבר ומינו אחר תחתיו. דהשני אינו ראוי להיות לא כ"ג ולא כהן הדיוט. כה"ג לא משום איבה וכהן הדיוט משום דמעלין בקודש ולא מורידין. ולדברי הט"ז הנ"ל כיון דלכה"ג תו לא ראוי משום איבה טוב יותר שיהי' לפחות כהן הדיוט. ולא שיורידו אותו לגמרי מקדושתו:

ואמנם אף לדברי הט"ז י"ל דאין ענין לנ"ד דשם דאינו ראוי עוד בשום אופן לקדושה הראשונה כמו מטפחת שבלו. י"ל דהוי כמו קדשים שמתו דפקעה קדושתן ולא מקרי תו קדשי ד' לענין מעילה ועיין תוס' (קידושין נ"ח ע"ב) דמה"ט הי' ש"א מותרין לגמרי מה"ת דפקעה קדושתן לגמרי. ועיין במהר"ם לובלין שם. ומה"ט ס"ל להט"ז דמהדר להורידן ע"כ לקדושה קלה משום דאזלא קדושתן לגמרי. אבל בנ"ד אטו מי לא ראוי עדיין להעמיד שם ס"ת. דאף דהוא מנהג ישראל וגוי הביהכ"נ שיהי' אה"ק באמצע. אבל אין איסור שיהי' גם מהצד עוד מקום אחד להחזיק בו ס"ת. ובהרבה מקומות במקום שיש ס"ת הרבה שאין אה"ק מכילם. מעמידים בכותל מערב עוד ארון אחד להחזיק בו ס"ת. וא"כ כיון דעדיין ראוי לקדושה הראשונה לא פקעה קדושתן. וי"ל דמודה גם הט"ז דאסור להורידו לקדושה קלה:

ואמנם כיון דבלא"ה כבר אמרנו דמקום ארון הקודש בתוך כותל בנין אין בו דין תשמיש קדושה כלל. א"כ וודאי דמותר להשתמש בו תשמיש של קדושה קלה.

ונכונים דברי מו"ח הגאון ז"ל. אבל כבר מנהג כל ישראל שלא להקפיד בדבר הזה בעת שמגדילין ומרחיבין בנין הביהכ"נ או הביהמ"ד. ופוק חזי מאי עמא דבר כנלענ"ד. והנה לפום שעתא נאבד ממני מכתבו שהאריך בזה ולא אוכל לעיין ולפלפל בדבריו. ואני זוכר רק ניף השאלה והנני רוצה לשלוח התשובה עוד. ועוד חזון למועד:

כ"ד ידידו דוש"ת **דוד מנחם מאניש באבד** אבדפ"ק **טארנאפאל.**

צילום ממכתב תשובה אל לוי תאומים מהרב באבאד,
המופיע בספרו „חבצלת השרון" (שאלות ותשובות)

א. א.

מנויים במוסטי — „פרענומעראַנטן"

לאחר הופעת ספר הזכרון שלנו, חלק א׳, נזדמן במקרה לידיו של חברנו מפאריס, ד"ר יעקב ראָטה, ספרו של בערל כהן, בשם „פרענומעראַנטן", שהופיע בניו־יורק בשנת 1975. בספר זה מופיעה רשימת מנויים על ספרים שונים, שיהודי מוסטי היו רוכשים אותם טרם הופעתם.

להלן העתק הדף מספר „פרענומעראַנטן":

מאָסט לעמבערגער וואָיעוואָדסטווי — גרויסמאָסט;

מאָסט גדול, מאָהסט רבתי.

רבנים: יחיאל דב מאָנד.

בתי־תפילה: קלויז הוסיאַטין ובית מדרש, בצד החצר.

שמות הספרים ומספר המנויים:

אמרי נעם	9	מנורה הטהורה	2
אופן הגלגלים	9	מעשה רוקח	2
היכלי שן	1	עץ הדעת טוב	4
ויקונן דוד	1	שאלות ותשובות של הרב י. שנייטוך	7
חלוקה דרבנן	19	רחשי לב	3
כנפי יונה	2		

רשימת הספרים היא ממחצית השנייה של המאה ה־19, בזמן שישב על כס הרבנות במוסטי הרב ר׳ יחיאל דב מונד זצ"ל.

הרשימה כוללת ספרי קודש וחול, ביניהם: „אופן הגלגלים" של יעקב קופל דיקמן, על מהלך הכוכבים — אַסטרונומיה, או הספר „רחשי לב", שירים שונים של יהושע אטלס.

דבר זה מעיד, כפי שציינתי במאמרי „לתולדותיה של מוסטי־ויאלקה מראשיתה עד חורבנה", שמופיע בספר הזכרון חלק א׳. בעיירה זו הקטנה, שכנתה של בלז החסידית, חיו בה בכל הדורות לומדי תורה ותלמידי חכמים רבים ורכשו ספרי קודש, אבל היו בה גם חוגים רחבים של משכילים, אשר רכשו וקראו ספרי מדע והגות.

ר׳ נחמן קרוכמל במכתבו אל תלמידו אברהם גולדברג, מזכיר את המקרה העצוב של שריפת ספרי השכלה במוסטי, על ידי חסידי בלז.

באַמערקטע דרוק־פעלער אין יזכור־בוך — ערשטער טייל

ERRATA — תיקוני טעויות

דף — זייט Line	שורה Page	מודפס — געדרוקט In place of	צריך להיות — דאַרף זיין Should be
28	2		ליגט 24 קילאָמעטער אין צפון פון זשאַלקווע, 53 קילאָמעטער אין צפון פון לעמבערג און 20 קילאָמעטער אין דרום פון בעלז.
104	20	אַראַטאַדיע	אוראַטוריע
170	7		די ערשטע העברעישע שול איז געוואָרן געשאַפן אין זומער 1919 דורך שמואל גלייכער און ד"ר יעקב ראָטה. אונדזער ערשטער לערער איז געווען משה עק־שטיין, דער צווייטער קורץ, איך געדענק נישט דעם פאַרנאָמען. צווישן עקשטיינען און קורץ האָבן אויסגעפילט די ראָלע פון לערער: שמואל גלייכער, הערש פעלזנער און יעקב ראָטה. שלאַין איז געקומען נאָך קורצן. אליהו טייטלבוים האָט אונדז געגעבן דעם אָנהויב פון דקדוק, אָבער נישט קיין סיסטעמאַטישע לערע פון עברית.
261	12	1951	1950
273	1	hose	house
368	2	נספה	נספתה
374	5	שמחה	שמריהו — שמי
401	16	Ackner	Acker
XXXV	5	Meir Schönfeld	Meir Roth
XXXIX	18	half a hundred years	and a hundred years

תוכן עניינים — אינהאַלט

TABLE OF CONTENTS

interwoven periods of shadow and of sunlight. For a tree, there are seasons of flowering and blooming, and other seasons during which branches wither and die, though the trunk lives on. Like a tree, renewing itself each spring and sprouting new twigs to replace the old branches which could not survive the winter, twigs which burst forth with leaves and buds and fruit, so does the Jewish people, exhausted and depleted by its torturers and tormentors, bring forth fresh strength to renew itself as a people, flourishing in a renaissance or youth. The exile two thousand years long failed to age this ancient folk which remains ever youthful. Our timeless people has now founded a young nation, building in its old land a new house which will last to the end of time. The good earth will be revitalized, and we will see the fulfillment of our dream as future generations are firmly emplanted in our land and our culture like trees rooted in the soil of our homeland.

This will be our consolation!

Fall of the Temple of Zion, and the exile to Babylon of the people of Israel?

A legend relates that when the Romans besieged Jerusalem, their legions spread over the hills and valleys around the city and destroyed every tree and plant. On these same steep slopes which we now inhabit, Jews fought the Romans with courage and dedication, inflicting many casualties on them and thus barring their way to Jerusalem. Then the Romans received strong reinforcements and encircled the hill on which the few remaining heroes fought, cutting them off completely. But the Jewish soldiers broke their way through to Jerusalem in the darkness. There, the Roman forces overpowered them: the walls of Jerusalem were broken through, the Temple went up in flames, the heroes of Jerusalem were killed in battle, and the Romans unleashed their wrath on the Holy City and its surrounding areas. They passed an edict that no tree should be planted and no seed permitted to sprout. Yet, here we are, on these same hills. The sun's rays shine on the hills of Jerusalem and warm them. Slopes and mountainsides have come to life again. Trees once more spread their shady branches over them, and flowering bushes cover their bareness.

At this very moment, we are dedicating and sanctifying a grove of trees on these hills to the memory of our dear ones, thus uniting our spirits with their martyred souls which remained faithful to the vision of redemption and the eternity of Israel to the last. In honor of their memories, it is worth recalling that our forefathers expressed their sentiments, their experiences and their deep longings for Eretz Israel on Tu B'Shvat. On this day they demonstrated their longings for the fruits of the land of Israel and for the trees growing on its soil. These feelings were translated into customs and traditions which strengthened their spiritual attachment to Zion, its trees and its fruits.

The basic characteristics of a tree have much in common with the character of the people of Israel as demonstrated by its history, a history of constantly interchanging ups and downs, of

world fell upon deaf ears, and few were the countries which made any effort to save Jews from the hands of the Nazis. The grim edicts, the hunger and deprivation, the humiliation, and, in particular, the treacherous indifference of the Christian world to the fate of its Jewish neighbors created an atmosphere of depression and despair in the ghettoized folk.

The Germans at first carried out their evil deeds in secret, but when they saw that the world kept silent and did not react, they began murdering openly — and thus millions of Jews were killed. They were degraded and tortured, starved in the ghettoes and concentration camps, and finally exterminated in the gas chambers. Despite the gruesome conditions in which they lived, despite their isolation and lack of support and help from outside, they managed to recover some of their inner strength and to establish groups of rebels and bands of fighters in the forests and in the towns, proving that it was possible to strike telling blows at the Nazi beast.

Brothers and sisters! Thirty-four years have passed since the Nazis perpetrated their dreadful devastation of our people, and yet the fact that the finest of us have been wiped out has not yet been suitably expressed. No lamentation by Jewry as a whole has yet fully formulated the catastrophe and ruin which befell our folk. No stigma has been publicly attached to the nation of the murderers nor to their helpers among other peoples. We have never made out — and perhaps never will — a national writ of accusation against the great powers which stood aside and kept silent while those cruel murders were being perpetrated.

Today, as our feet stand firmly on the hills of Judea our minds and hearts turn to the valley of slaughter, the killings, the tortures, the obliteration of our families and loved ones. We ask ourselves and the outside world, where is a present-day Jeremiah to put into words the hunger, the terrible suffering, the murders, the conflagration which destroyed the House of Israel in Europe, as the prophet Jeremiah described the destruction of Judah, the

A. L. Binot
Ramat Gan

THE SIGNIFICANCE OF PLANTING A GROVE IN THE SOIL OF THE HOMELAND

For ten years, the Jews of Europe were trampled in their own blood. Their cries for help and succor to the nations of the

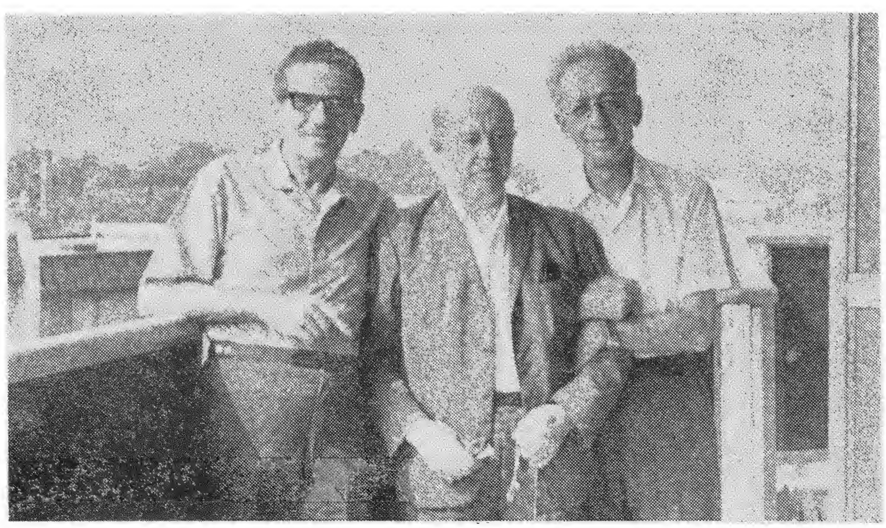

מימין: אברהם אקנר, אליעזר בינות מדבר על משמעות הנטיעות, „העץ כסמל"
Avraham Ackner, Chairman of the Society, presenting A. L. Binot at the tree-planting ceremony of the Mosty Memorial Grove

were always illuminating and instructive, well-presented, rich in content, and enlivened with the humor typical of him.

Moshe was possessed of special intuition and a discerning eye. He could see what was wrong or faulty, and he was one of those people who cared about setting things right. Openhearted and honest, he was respected and honored by all who knew him, even people who did not agree with his views. Typical was the comment of one writer, a participant in the Congress of Jewish Writers which took place this year in Jerusalem: "The Congress was lively and sparkling, but Moshe's absence was perceptible."

With Moshe's death a vacuum has been created within his family, within the circles in which he was active, and among his fellow townsmen who thought so highly of him. Only memories, overlaid with sorrow, are left in the hearts of his many friends and acquaintances. One consolation will be the appearance of his collected writings, now being edited by his dear friend, Professor Dov Sadan. This publication will serve as a memorial to the life work of the notable and unforgettable Moshe Starkman-Hazkoni.

From left to right : Professor M. Silber. Dr. Jacob Roth, Moshe Starkman.

His shining image is so clear to me, the image of a fine scholar and intellectual, steeped in Hebrew lore, who loved the wisdom of Israel, the people of Israel, the State of Israel.

From his early youth in Mosty, he yearned to learn and to know. His brilliance, even then, made him stand out among his schoolmates. He shone in the **heder,** in the **beit midrash,** in school, and wherever he was. When he came to the United States of America in 1920, he did not follow in the materialistic footsteps of most other immigrants, but instead immersed himself in learning and knowledge. Quietly and modestly, he sat at the feet of the best teachers and educators in New York, both religious and secular, avidly drinking in all that they had to offer. His thirst for Talmudic wisdom, and his tenacity in acquiring his wide knowledge in the field of Jewish lore derived from a deep personal faith. He was filled with a burning desire to delve deep into the very sources of Jewish erudition, and to draw from it pearls of wisdom and knowledge.

He was a prolific journalist and writer in both Hebrew and Yiddish, with a career that stretched over four decades. His writing was on an extremely high level, and of rare quality. It is only to be regretted that not one anthology of his works appeared during his lifetime, not one compendium of gems from the profusion of his writings, which remained scattered throughout the journals and newspapers of the world.

This was a task he had set for himself for his retirement, but when that moment came, the late Minister of Finance, Pinhas Sapir, who was well acquainted with his manifold talents, asked him to accept a responsible position with the United Jewish Appeal. Moshe could not resist accepting the post, for he felt a moral obligation to serve the State of Israel. He carried out his mission with all his heart and with utter devotion. Every now and then, I would hear of Moshe by way of relatives of mine in Miami, where he used to come to lecture from time to time. His talks

Avraham Ackner
Tel-Aviv

THE LATE MOSHE STARKMAN-HAZKONI

On the 3rd of April, 1975, Moshe Starkman-Hazkoni passed away in New York. He was one of the most outstanding individuals to heve originated in our town, and a dear personal friend. A noted Jewish journalist and writer, he had achieved wide recognition and renown in the United States and other parts of the Diaspora.

Despite the passage of time, the feeling of loss and sorrow at his untimely death is still deep and painful. He could have continued to contribute to the world, both as a writer and as a productive and active human being, but suddenly, without warning, in the midst of the best and most productive years of his life, death snatched him away.

Charles Silber. Thus the continuation of the work of the Fund would be ensured.

It was also decided that the money accumulated in the Fund's coffers should be invested, under the trusteeship of Bank Leumi Le-Israel. With its compounded interest and linkage increments, the money would grow and become the wherewithal for financing the Fund for generations to come.

The Silber family undertook to make an annual contribution in order to finance all the running expenses and current activities of the Fund, so that the invested capital could remain intact and thus increase from year to year.

It is fervently to be hoped that the Silber Fund, whose first modest steps were symbolic of what is to come, will eventually become a force to be reckoned with in matters of charity and welfare, and will thus be an eternal monument to the deservedly honored Silber family, so cherished by all Mostyites.

This splended tree has been cut down, but new shoots and branches have sprouted. The offspring of the Silber family show the strength of their stock and continue in the ways of their parents, in their spirit, their philanthropy, the manner of bringing up their children to Jewish and universal values. They have implanted in them the strength and desire to bequeath to future generations their own cultural, traditional and educational values.

In this there is consolation, and a pledge that the Avraham and Lana Silber Memorial Fund will function and endure for generations to come, and will be a living monument to the Silber family of blessed memory.

devotion they participated in Jewish philanthropic endeavors, as well as personally helping the needy, confidentially and secretly. We, their sons, want to create a suitable memorial to our beloved parents that will be representative of their spirit of selfless giving. For example, a fund could be set up in their memory to help the needy; this would be a continuation of the good works to which our late parents devoted themselves in Mosty."

Charles' words so impressed us, that the Silber Fund was founded there and then, and a ten-man board of governors chosen on the spot to plan and direct its activities. A charter was later worked out, and the Fund registered with the Ministry of the Interior as a charitable institution under the Ottoman Law of Societies. The Fund has been functioning for thirteen years at this point.

After Charles' untimely death in 1965, a new activity was added: It was decided that scholarships in his name would be granted. Every year, in the month of Adar, a special service is held in memory of the Silber family, representatives of the finest qualities of the Jews of Mosty-Wielkie. The service opens with El Maleh Rachamim and a Kaddish. It closes with the ceremonial granting of the scholarships, in accordance with the choices made by the committee in charge.

The Silber Fund is financed by Prof. Maurycy Silber and his wife, and by Lili Silber Charles' widow who views it as the life-work of her late husband. Charles' son recently visited Israel and evinced great interest in the Fund, to which he made a personal contribution, thus attesting that a happy and satisfying link has been forged with the coming generation.

Professor Maurycy Silber and his wife, Mildred, visited Israel this year. They participated in the board meeting of the Fund's board of governors, where details of the Fund's future were discussed. It was decided to coopt younger people, the offspring of the present members of the Mosty organization, into the Fund's leader-ship; among them should be the children of Prof. Maurycy and

A. Ackner
Tel-Aviv

THE SILBER FUND

The Avraham and Lana Silber Memorial Fund was established in Israel in 1962. Its aims are two: to extend urgent aid and welfare to the needy, and to give grants or scholarships to children of families originating from Mosty-Wielkie. These grants enable the children to continue their high school or university educations.

The Silber Fund was established by Charles and Prof. Maurycy Silber, now both deceased, the only two members of their large and ramified family in Mosty to survive the Holocaust. The two brothers struck roots in the United States, economically and socially, began raising families, and soon involved themselves in philanthropic endeavors, as had been the wont of their parents. The brothers felt impelled to perpetuate the memory of their parents, but were in a quandary as to what form of memorial would best express the spirit and character of the deceased.

An early idea had been to build and endow a social and prayer center in one of the religious kibbutzim, where Mostyites could hold their annual memorial meetings for the martyred dead of their town. With the promise of a substantial sum from Charles and Maurycy, I was delegated to explore the possibilities of the plan, and to present a blueprint for the project. The idea was shelved, however, in favor of a different and more suitable project.

Early in 1962, during one of Charles and Lili Silber's visits, I was asked to call a meeting of the governing council of the organization of Mostyites in Israel. The purpose of the meeting was to discuss a memorial for the Silber family. Charles said to us, "You all knew my parents, and you knew with what love and

Clare Silber
Netanya

The Late Dr. Maurycy Silber
Professor of Medical College, Head of Coler Hospital, New York

THIS WAS YOUR LIFE.

At ten you were a child,
At twenty wild,
At thirty settled,
At forty wise,
At fifty rich,
At sixty famous.
The youngest son of a noble family, Lana and Avraham of blessed memory of Mosty-Wielkie,
Devoted husband to Mildred,
Father and grandfather.
Studied in Italy, suffering hardships during World War Two,
Working diligently in the U.S.A., and finally achieving acclaim.
Inventor of an air-suit which when inflated enables cripples to walk again.
Two years ago, by invitation, he visited Tel-Hashomer
Hospital and donated ten air-suits.
Unfortunately his beautiful work ended; death claimed him much
too soon.
Today we grieve with the family on his untimely passing.
May the family be blessed and know no more sorrow.

his return to Israel, fitted with his new limb, he felt as though he had been born anew. He learned to drive a car, and became a student in the Technion.

He writes that Prof. Silber saved his life and made it possible for him to become a normal, happy human being. Many such tales could be told of Prof. Silber, not only with regard to his professional personality and ability, but also about him as a human being, tales of how he manifested himself as an angel of mercy with his many generous and open-handed acts of aid and benevolence.

It is still too soon to evaluate the many-faceted character of Prof. Maurycy Silber. He was full of life and charm, elegant and handsome, noble and fine, but he also exhibited unusual force of character. He was a true friend to those close to him, but in addition he had a wide circle of acquaintances. He was noted for his kindness to strangers and outsiders. He cared tenderly for the needs of his family, and lived a life of integrity and high principles.

With his untimely death, we have lost a dear friend and a devoted fellow townsman who brought honor to us. His loss will be felt in many circles, and especially among his former fellow townsmen of Mosty.

Prof. Maurycy Silber will be remembered; his memory will be with us forever.

death plunged me a deep need has sprung to portray the exalted and rich personality of Professor Silber, and to record a few fragments about him in the Mosty-Wielkie Memorial Book.

He was one of a small, select group whose accomplishments brought glory to our town. From the time he was a lad, he attracted about himself a group of friends and admirers, drawn by his magnetic personality and intelligence. He chose the field of medicine as his life work, seeing it as a way to help people in distress. It did not take him long, after reaching the United States, to achieve status in his profession, and to become recognized as an authority in his specialized field of medicine.

Some twelve years ago, Prof. Silber was appointed Professor of Rehabilitation of the Handicapped. He delicated himself, body and soul, to his task of helping the crippled, and achieved great things in his new field of work. His name became internationally known, and the government of the State of Israel invited him to come as consultant and advisor in the treatment of handicapped soldiers of the Israel Defense Forces.

Prof. Silber accepted the invitation gladly and willingly, happy to be able to contribute his knowledge and experience towards easing the lot of amputees. He gave them immeasurable help.

An article which appeared several years ago in the newspaper, "Ha'Aretz" gives some idea of Prof. Silber's character and accomplishments. The article deals with a wounded soldier whose leg had been amputated. He had been fitted with an artificial limb at the Sheba Medical Center, but had continued to suffer great pains because the artificial limb did not suit him and had not been properly fitted. The soldier travelled to the United States especially to consult with Prof. Silber. There he was hospitalized, and a new artificial limb prepared for him.

The soldier tells about his stay of several weeks in the United States, and relates that he often visited Prof. Silber's home and enjoyed the warm hospitality of his family. Upon

Avraham Ackner
Tel-Aviv

The Late Prof. Maurycy Silber

כל המוריד דמעה על אדם כשר,
הקב"ה סופרן ומניחן בבית גנזיו".
(שבת ק"ה, ב')

"If one sheds tears for a worthy man, the Holy One, blessed be He, counts them and lays them up in His treasure house."

(Talmud Shabbat, 105:2)

TEARS UPON THE FRESH GRAVE

The news of Prof. Maurycy Silber's sudden death in New York on 19 October 1976 came as a great shock. He was our fellow townsman, and an outstanding friend. How can we accept the sad reality that he is no longer with us? Never again will he come to visit us in Israel as he did so many times, from a deep sense of yearning for the land, for his fellow Mostyites, and for his many friends here. His relationships extended to doctors and hospital directors, with whom he mantained close contacts to the last.

From the depths of sorrow and distress into which his

him, he wrote out a check for the entire — and not inconsiderable — amount, handed it to the treasurer, and told him, "I am paying their debts. Please remove their names from the list."

Many such stories could be recounted about Charles Silber, for he was inherently a generous and noble soul. In 1961, he and his brother, Dr. Maurycy Silber established the "Silber Fund" in memory of their parents, Avraham and Lana Silber. This Foundation and its activities will be described in a separate article.

Charles Silber conceived the idea of publishing a Mosty Memorial Book, and he prodded us into gathering material for it. Just before his tragic death, he wrote to assure us, "Don't worry about financing the project. I will see to it that money is made available for the purpose. The main thing is to begin." Charles, who did so much to help the people of our town and to perpetuate the memory of those who were killed, did not live to see the Memorial Book completed. He was uprooted from our midst before he could complete his life's work. There was still so much he could have contributed to his family and to society.

Yes, twelve years have passed since the disaster in which he lost his life, but each of us feels his loss as though it had occurred only yesterday. Charles Silber, man of deed and of action, is lacking in all our doings, and no one can replace him. The Memorial Book of Mosty-Wielkie, which he helped to conceive, contains a number of pages dedicated to his memory. They serve as part of the memorial to Charles Silber, a man upon whose strength we leaned for so many years, a man beloved by all, a man to be proud of. He is gone, but he will never be forgotten!

impressions of Israel with us. We drank in his words, and were thrilled by them.

When the Second World War broke out, he somehow escaped from Poland, and after being tossed hither and thither, he managed to reach the United States. There, Hayim — now calling himself Charles — joined the American Army, and took part in a number of battles. After the war he returned to New York and started a family as well as new economic ventures. Needless to say, he was successful in both respects. At the same time, his devotion never flagged in helping refugees from Mosty who had managed to survive the Holocaust. When I visited him in New York, I saw dozens of letters from survivors, then living in the various Displaced Persons camps. Charles answered every letter he received, encouraging the people, and sending them parcels and money to keep them going. Nothing was too hard, no obstacle too great for him when it came to helping the survivors of the Holocaust. It was he who organized a special committee of Gross Moster Society in America to provide for them.

Charles and Lili visited the newly established State of Israel frequently. He loved the land with all his heart, and was deeply immersed in the realization of the Zionist dream. One of his greatest pleasures in Israel was getting together with his fellow Mostyites. It was Charles, in fact, who took a hand is setting up the organization of Mostyites in Israel, stimulating it to activity and infecting its members with his own passion to do the utmost for new immigrants from our town. Each time he visited us, he would ask, "Who needs help?" And he would put large sums of money at the disposal of the organization for helping individual members in need.

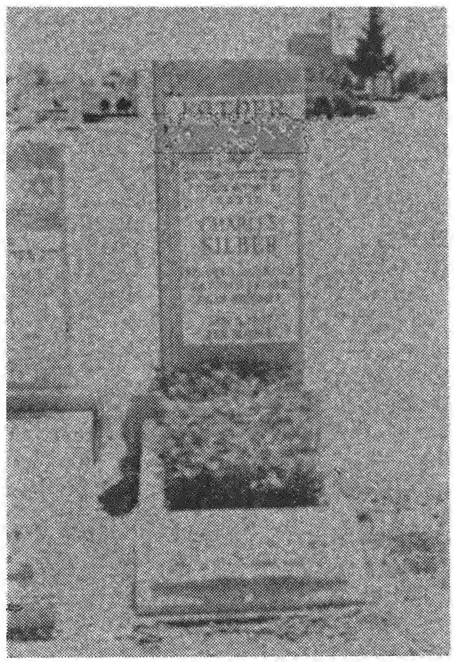
During one such visit, he sat in at the meeting of the Free Loan Fund of the organization. At the time, there were a number of people who had defaulted on their repayments. Charles requested a list of people who owed money, and for whom repayment would be a difficult burden. When the list was handed to

branch of the Labor Zionist "Hitachdut"' Hayim joined it and put his whole heart and soul into its many activities.

On one occasion Charles was director of a play put on by the dramatic circle of the organization. After many weeks of hard work and long rehearsals, the play was ready for its opening night. On the very same day, Shlomo Reiter, who had a starring role, withdrew from the cast because his father, a Belz Hassid, had promised his rabbi to forbid his son from particitating. The play almost had to be called off, but at the last moment Hayim stepped upon the stage and took over Shlomo's role, playing the part with verve and talent. The success of the play, despite the attempts of the rabbi and his zealous Hassidim to prevent its performance, was a feather in the cap of the youth of the town in their struggle against religious fanaticism.

In 1926, Hayim immigrated to Israel. It was his misfortune to arrive just at the end of the Fourth Aliya, and at the beginning of the great economic collapse. It was hard for him to find work and to adjust in the face of conditions which went from bad to worse. Nonetheless, he wrote enthusiastic letters to his parents, his friends, and his teacher, Eliahu Teitelbaum whom he respected greatly. Every letter reflected Hayim's love of Eretz Yisrael, in spite of the difficulties he was having. Neither the deprivation nor the hard conditions of life in Israel finally broke his spirit and made him return to the Diaspora, but rather the frequent letters from his parents, full of pleas to him to come back to his home in which nothing was lacking. Hayim simply could not hold out against their never-ending pressure, and he finally gave in and returned to Mosty, though it was a heart-rending decision he had to make.

In 1935, he became so homesick for Eretz Yisrael, that he returned for a visit of several weeks. Upon his return to Mosty, he gave a talk to the members of the "Hitachdut" organization, which people from all the other Zionist movements came to hear. For several hours on that Saturday afternoon, Hayim shared his

Tombstone of Hayim Silber in New York

Like his father, Avraham, before him, Charles' doors were open to all in need. His hospitality and that of his wife, Lili, was warm and from the heart. They devoted themselves lovingly to charitable works, both organized and personal. These deeds came naturally to Charles, for he was one of those rare souls who would gladly run to the ends of the earth to help someone.

A few glimpses will illuminate some of the rich variety of personality traits which made up his character. Charles began his manifold activities while he was still a boy, Hayim Silber of the wealthy Silber family in Mosty. He never joined the elite social circles, however, choosing rather **Histadrut "Ha'Or"** as his milieu. This was a non-party Zionist organization with a membership composed of young people from every economic and social level in Mosty. When "Ha'Or" and "Ahva" combined to found a

A. Ackner
Tel-Aviv

A FEW DETAILS IN THE PORTRAIT OF THE LATE CHARLES SILBER

More than twelve years have gone by since the sudden and untimely death of Charles (Hayim) Silber. His demise was a sad blow to those who had known and loved him, and it proved difficult to accept the tragic reality that this striking and gifted personality was gone from our midst. Charles had symbolized the pulsating life of Mosty, and no one grieved more deeply over its grim extinction than he did.

Despite the passage of the years, I still feel his loss acutely, for his presence is lacking from our activities. Only now can we fathom how much he had contributed to them. His fine qualities, nobility of soul, generosity and enthusiasm had endeared him to all.

capped were highly successful. Two years ago, in 1974, he was invited by the Ministry of Health to come to Israel and to demonstrate the use and benefit of his space-suits at the Tel Hashomer Hospital Rehabilitation Center.

Professor Silber and his wife, Mildred, take an active interest in everything concerned with the State of Israel, and visit it frequently. They keep the spirit of their parents alive by providing open-handed aid and support for the needy, and are thus the perfect continuation of the Silber family.

and in a loud voice intoned the special soliciations for worthy purposes in the community — and there was no lack of worthy purposes in those days. From time to time, Avraham Silber would whisper his commitment into the Hazan's ear, and taken together all the commitments added up to a goodly amount. When the services were completed, there was a big **kiddush,** and the whole town made merry.

Such was the way of life for this patriarchal family. Everything flowed easily and joyfully for them, until one day disaster struck. Avraham Silber fell ill and died. He was buried in the cemetery in Lemberg (Lwow) on the 23rd of Shvat, 5697 (1937). The people of the town mourned his passing as though he had been a personal member of each of their families. After Avraham's death, his eldest son, Hayim (Charles) took over the management of the family enterprises.

The Second World War and the dreadful Holocaust took their toll of the Silber family. Among the victims of the great "action" in Lemberg were Lana Silber, the matriarch of the family, and her daughters, who were all cruelly murdered together with their husbands and children. Of the large ramified family, only two brothers survived, Charles, and his younger brother, Maurycy Silber. They somehow managed to evade the claws of the Nazis and after much wandering, they reached the United States of America.

There the two brothers began rebuilding their shattered lives, and established themselves in their new homeland. They married and raised families. Charles became a successful business man, but true to the tradition of his father, he was also active in public affairs, especially philanthropic causes and other good works. Fate cut his life short, and he died tragically in an automobile accident in 1965.

Maurycy Silber became a doctor, rising in his profession to the post of Professor at New York University. His experiments in developing space-suits to help in the rehabilitation of the handi-

to public matters, especially charitable organizations and free loan associations. For years, he was the head of the Jewish community, and was its elected representative to the Town Council where he fought proudly and with might and main in defense of Jewish interests. It was no easy matter for him to carry out all these responsibilities in those days of widespread antisemitism. Yet he was respected and loved by the entire population of the town, Jewish and Christian. Honesty and frankness were his two most vital qualities, and therein lay the secret of his success.

During World War I, he was the government's chief supplier of flour to the urban population. From time to time, he would send a supply of white flour to the Jewish religious functionaries. In the winter, he used to give firewood to the poor and to other families who needed it. His help was given in such a fine and unassuming way that the recipients never felt insulted by it.

He donated lumber, tin and building materials to the construction of the **Beit Midrash** and the Synagogue. And when the Synagogue was completed, he gave a Sefer Torah and a **Parochet** (curtain for the alcove holding the Torah scrolls). The young people of Mosty initiated the construction of a **Beit Am** (meeting house), and he at once provided lumber for it as well as arranging for the building license.

Not only did he contribute to Jewish causes, but to Christian ones as well. He donated a sizeable sum towards renovating the church, an act highly appreciated by the Christian community. Every family event in the Silber household became a celebration for the entire town. I well remember one such celebration which followed the engagement of their daughter, Manya. The prospective bridegroom came to visit for the Sabbath, and the entire Silber family went to Synagogue together. Naturally, the whole Jewish community came to Synagogue too, curious to have a look at the prospective bridegroom but also for the pure pleasure of participating in the family's joy. While Avraham, his sons and the bridegroom were called up to the Torah, the **Hazan** stood at one side

away empty-handed and that the help they needed would be given warmly and willingly.

Lana Silber, Avraham's wife, so lovely and elegant, was a Jewish mother in the best sense of the word, humbly and devotedly caring for her house and family and joining her husband in the careful education of her children. Lana was the ideal hostess, warm and welcoming. Her goodness and lovingkindness shone from her, enchanting all who came in contact with her. For the poor and needy, theirs was the correct address to which to turn. Quietly and discreetly, she added her charitable largesse to that of her husband. Her main goal in life was to help others, modestly and quietly.

Avraham Silber was wealthy, a man of property. He was a lumber dealer and owned a sawmill in the neighboring town of Krystynopol; he was also a partner in a flour mill. Despite his many business involvements, he devoted a good part of his time

מצבה של ר' אברהם זילבר אביהם של חיים ז"ל ושל פרופ' מ. זילבר יבל"א
Tomb stone of Avraham Silber of blessed memory, father of Hayim Silber and Prof. M. Silber.

A. Ackner
Tel-Aviv

THE SILBER FAMILY

Our town of Mosty-Wielkie cannot be adequately described without taking cognizance of the well-known and distinctive Silber family, symbol of the finest in Jewish life. It was a family of special charm, with an aura of nobility, combining traditional Judaism with Zionistic fervor in tranquil blend.

Avraham Silber, the congenial and generous patriarch of the family was known throughout the region as a philanthropist. His home, his pockets and his heart were open to all who were in need. Jews and non-Jews from every level of society would come to him for help, knowing that they would not be turned

of life. I can make you familiar with the map — but how can I teach you, when the blood stains of the past cover it over?"

All the assembled guests sat like statues, and listened with pounding hearts to the words of the refugee who continued, weeping, "Yes, like Remarque's hero, I too live still in those tragic events of Mosty and the other places. I see no landscape and no woods, only the valley of slaughter where my dear ones perished."

Several decades have passed since my meeting with that man, whose name I have now forgotten. Yet he stands before me. I see his lean body, the lines of suffering and torment on his face, his sad eyes, and his melancholy voice rings in my ears, "I know a different Mosty, a Mosty of bereavement and of blood!"

reputation. When we first got there, we actually breathed more freely. But this paradise wes short-lived. The kindly commanding officer, Major Krupa, was removed from his command, and replaced by an S. S. man, a noted persecutor of Jews. Right after he took over, the "actions" began, in each of which thousands of Jews were killed. There was a large concentration of Jews from neighboring towns in Mosty ; they had come there because of its reputation. The ghetto population became smaller and smaller, and we realized that if we remained in Mosty, our turn would also come to be taken away and killed. We escaped to the nearby woods and joined a partisan group there. No sooner had we finished digging bunkers for the family than snow began to fall. We were glad, and hoped the snow would hide our presence from our enemies. But the Germans found our bunker and killed my whole family, as well as other Jews. The bodies of the members of my family are buried in the Mosty forest. I was wounded and taken to the Yanowski Camp, and from there I was transferred to Auschwitz. I walked along the entire length of the valley of death, but by a miracle I'm still alive."

After a brief pause he turned directly to me, saying, "You tell of Mosty, the lovely and tranquil town you remember after forty years. But I knew a different Mosty, not a Mosty of woods and trees, but of graves and shattered bodies. The river I recall is not the Rata River, but the river of blood. In his book, 'The Road Back,' Erich Maria Remarque tells of the teacher, Ernest. who returns home after the war, after having personally experienced everything there was to experience. Remarque writes, 'The horrors of the war accompanied him wherever he went. He entered his classroom, and walked up to the gray, brown and green map. As he started his geography lesson, he saw that the map had turned red. He said to his pupils, "Before you stands one of the hundreds of thousands of paupers, the men deprived by the war of their faith and strength. I stand before you, and feel that you are more alert than I am, and possess more of the spark

of Mosty bathed in the Rata River, they imagined themselves bathing in the waters of the Jordan."

These memories are always in the hearts of the Mostyites who managed to leave Europe before the Holocaust, enriching their lives with lasting recollections of an idyllic past. That Mosty no longer exists; it has been destroyed and razed to its foundations, and the ashes of its cremated children blown away by the winds. Our town is not remembered in rosy colors by those who managed to survive the war and the Holocaust, after passing through all the fires of hell.

When I was studying at the University of California, a San Francisco Jewish family invited me to their home one Saturday evening. There I met a dozen or so Jews, mainly from Poland, who had immigrated to the U. S. before the Second World War. My host introduced me to his guests, telling them that I was an Israeli studying in the United States. As usual, the conversation came around to the subject of Eretz Israel, and it then moved on to a recounting of memories of the home towns of the guests. When I was asked from where I came, I replied, "You've probably never heard of the lovely, charming town I came from, because it was so small. It was called Mosty-Wielkie."

At those words, one of the guests, who up to then had not opened his mouth, suddenly got up and said in an emotional voice, "That is not so, my dear sir. I know Mosty better than you do, and not from the distant past, but from yesterday. I was born in Lemberg. During the war, the Jews of Lemberg suffered terribly under the German yoke. Every day, groups of Jews were taken off to the extermination camps. A rumor spread throughout the suffering, tormented Jewish community that Mosty was a paradise for Jews, because the German commanding officer treated them humanely. Jews were not carted off to extermination camps from Mosty. So my family — my father, mother, two sisters, and I — escaped from Lemberg and somehow managed to reach Mosty.

"The rumors turned out to be true; Mosty deserved its

Avraham Ackner
Tel-Aviv

MOSTY IN THE EYES OF THE SURVIVORS OF THE HOLOCAUST

For those inhabitants of Mosty who emigrated before the Holocaust, memories of childhood and adolescence are still fresh and clear. The many decades which have passed since then have not, by and large, blotted out these memories nor blurred them. Those who left in the early days remember the lovely, tranquil town as it had been, and recall its beautiful scenic surroundings, the forests round about, the long promenade to the fragrant pine wood next to the Police School, the leafy booths in those woods, set up for the games which took place there nearly every Sunday. There was the firemen's band which paraded through the town, led by a clown making funny faces and doing tricks in time to the music. The children would run after the band all the way to the games area, where the fun continued until late in the evening. The firemen would give prizes to boys who suc-c led in climbing to the top of some high tree and taking down a long sausage hung on a topmost branch. Or coins would be buried in bowls of flour, and there was no lack of volunteers to stick their faces into the bowls, and to hunt with tongues and teeth until they drew out the coins — to the accompaniment of the laughter of the assembled crowds.

We used to wile away most of the summer days in the woods, some of us in groups, some alone. Memories rise from the past, and no matter how unimportant the events really were, after half a century they become enveloped in a haze of nostalgia and longing. The townspeople used to come on hot days to bathe and swim in the Rata River, where it flowed slowly at the edge of town. The late Moshe Starkman used to say, "When the Jews

A few days after the 22nd of June 1941, the Russians retreated from Mosty, and the Germans replaced them. A concentration camp was set up almost immediately, and later a ghetto. Details of those frightful years in our town have been related by its few survivers.

I visited Mosty after the German defeat, and couldn't recognize it. Mosty had become a ghost town. Only two Jews were left there, Yossel Guterman, who had been a horse dealer before the war, and Muni Brickner, who survived thanks to a young Christian girl, daughter of Lakomski the coffinmaker. Both these Jews lived in the house of Rivka and Leib Wurzl. Most of the Jewish houses had been destroyed by the Ukrainians, who used the materials to build their own houses; only one block remained standing. The great synagogue had become a warehouse, and the **beit midrash** was totally wiped out, as was the Jewish cemetery whose tombstones had been removed to serve as paving stones or for building material.

I came to Mosty on a Wednesday, market day, and many of the gentiles recognized me and gathered around me as though I had risen from the dead. They kept touching me to make sure I was not a ghost. When they had convinced themselves that I was really alive, they couldn't understand how I had survived. After they calmed down, they started to tell me what had happened to my family and the other Jews of Mosty. Words cannot describe the heartrending picture of the extermination of the Jews of Mosty that unfolded before me, of the rivers of blood that flowed in the streets. Cold sweat broke over me when I was told of the mass grave near Bagna, where the ground doesn't rest but heaves up from time to time. It is as though the earth cannot absorb the blood of our slaughtered brothers.

This in how I found our town, Mosty-Wielkie, where a splendid Jewish community had existed for hundreds of years, and whose sons were tortured and murdered at the hands of strangers and foreigners. May God take revenge for their blood.

the night. The goods that some of the Jews had stored away to exchange for food also went up in smoke. Fright and confusion increased from day to day and from hour to hour. Meanwhile, the Russians, took over the eastern districts of Poland, under the Molotov-Ribbentrop agreement. The Red Army was in control as far as Lemberg, and luckily Mosty was in the sector under their rule. One bright morning, the Germans left Mosty and until the Russians arrived, no one governed our town. There were rumors that the Ukrainians were planning a pogrom, and in order to forestall such a move, a group of young Jews took over the large arsenal stored in the police school in our town. A Jewish militia was soon set up to prevent riots on the part of the Ukrainians. Ten days later, Russian tanks reached the outskirts of Mosty. There were Yiddish-speaking Jews among the Red Army officers, which encouraged the Jews to believe that good times had come. These hopes soon fled, for the Russians instituted their well-known regime, and nationalized the property of all the well-to-do, my family's among them. The Russian secret police fell upon the house of one such "capitalist" and searched and probed everywhere, inside and out. Nothing that looked suspicious escaped their eyes. Walls and floors were destroyed, and they took away every object of value that they came across. This was only the first of many such acts.

There were many refugees in our town, and when the communists ordered the population to register, they were listed separately. A few months later, these refugees were taken out of their dwellings in the middle of the night and sent to prison. To this day, no one knows what became of them.

People worked at all sorts of jobs during this period of Russian rule (September 1939 — June 1941), but they secretly sold goods and personal property to the peasants in exchange for food. A few months before the Germans attacked the Soviet Union, the Russians conscripted a large portion of the population to build fortifications, and some were taken into the Russian Army.

left the town, leaving all their property behind, in order to try to find a temporary hiding place among the peasants in the area. Fifteen members of my family, including my 70-year-old grandmother Rivka Weiss, and many children, found a Ukrainian family willing to hide them for payment. But no sooner had they arrived at the peasant's house and before they even had time to unpack their few belongings, a large number of villagers gathered round, and ordered the peasant not to take any Jews in. They had to go off to another village, where they found shelter with a peasant named Balko. The very next day, the peasant's daughter came back from pasture with the cows, and reported to her parents that the entire village was opposed to having any Jews among them, and that if he didn't send them away, their house would be burnt down.

By a stroke of luck, Balko had a son named Ivan, who was well known in the district as a sort of Robin Hood. He had served a long prison term for highway robbery, but as soon as he was set free, he went back to his old tricks. He would hold up merchants and other travelers in the woods or along the roads, and his victims were mainly the well-to-do. When he came across poor people along the way, he not only refrained from taking anything from them, he often gave them money. When Ivan heard what was going on in his village, he appeared suddenly and announced proudly, "No one threatens me. My name is Ivan. I'm not afraid of anyone, not even of the whole town." And he said to my family, "You can stay with us as long as you need to. You'll join us in eating whatever we have to eat." And that's the way it was.

When things calmed down a bit, my family felt that there was no point in staying among the gentiles, and they decided to return home. Ivan harnessed the horses to the wagon and brought the 15 members of my family back to Mosty. The next day the Germans entered Mosty, staying about ten days. They burnt down Jewish houses, setting the fires in the middle of

Shmuel Ben-Yosef
Tel-Aviv

LAND, DO NOT HIDE THEIR BLOOD

Some of the events of which I write were described to me by people who participated in them, while I saw the others with my own eyes.

The first casualty from Mosty, at the outbreak of the Second World War, was Ya'acov Fish, the son of Avraham Fish, who owned the interurban transport service which connected us with the neighboring villages and with Lemberg. The main railroad station of Lemberg was one of the first sites in Poland to be bombarded by the Germans. Many vehicles were parked there, for the Poles had mobilized them, together, with their drivers, for army use. Ya'acov Fish was badly injured in that bombardment, and had to have a leg amputated.

As soon as the war started, our town was flooded with Jewish refugees from all over, moving hither and thither. Most of them were headed east, towards the Russian border. The roads from Rawa-Russka were full of people on the move, some of whom had started off in cars. When they ran out of gas they traded the cars for bicycles. Since little property could be carried that way, all sorts of personal effects were abandoned along the roads — ewen precious garments, such as furs and new woolen coats.

Many of the people on the move were young, because a rumor went around to the effect that the Germans were killing young Jewish men. Every Jewish house in Mosty sheltered refugees, and soon shortages set in of certain goods. Nevertheless, we shared the little food we had with the refugeees, and found shelter for each one of them. Some of the inhabitants of Mosty

The Jews working in the factory understood that the period of relative quiet was at an end, and ways had to be found to escape. Some fled to the forests, while others found hiding places elsewhere. We didn't manage to get away in time and were taken away to a new camp set up by the Nazis, another station on the way to the "final solution." My husband and I were immediately separated. This was the worst camp of all. Our food ration was infinitesimal, yet we had to work at hard labor accompanied by blows. We were all distended from hunger. Now I started to wish for death to come and release me from my sufferings.

One day, when I was at the end of my strength, a Ukrainian trooper poked a note into my hand. It was from my husband, letting me knew that his group was going to work in town, and that he would try to see our friend Stashek. I immediately understood that he was planning to escape, and what he wanted was that I should try find a way to do the same. So one day, when we were taken to the bath house, I managed to get out through a toilet window, slide down a drain pipe, and hide in a cellar. At night I crept out and set out to the forests to search for my husband. I wandered from one place to another, in constant danger, but not until the beginning of 1944 did I find him, at last, in a forest bunker.

Life in the woods was difficult. Some of our companions fell into the hands of the police and the German soldiers. Yet we were free — and our chance of survival was better than anywhere else. Finally, in July 1944, we were liberated by the Soviet Army.

We went back to Lemberg to seek survivors, but only a handful of Jews remained, and the houses we had known were in ruins. At the first opportunity, we left the Soviet zone and went back to Poland. From there we continued to Germany, and in September 1947, we succeeded, after great effort, in reaching Eretz Israel.

the Nazis were able to put them to hard labor. In August 1942, the third "action" took place, and more than 60,000 Jews were taken to Belzitz and there done away with.

I worked in the Jewish hospital on Rappaport Street, and I survived this period by a miracle. One day I came home from work to find an empty house. My whole family had been taken away, and I never saw any of them again. I was the only one left.

In the fall of 1942, the ghetto edict was promulgated. The ghetto was even more crowded than the Jewish area had been, and the sanitary conditions were even worse. I and a few other girls lived in a room shared by twelve people. We suffered the hunger, the cold and the illness, yet the urge to live, the inner need to fight for life, continued to burn, despite the fact that there seemed to be no possibility of remaining alive.

As the number of Jews shrank, the Germans made the ghetto area ever smaller so that those left shouldn't enjoy the use of the vacated apartments. In the end, the Germans set up a concentration camp, Camp Yanowski, on the other side of town, to which they transferred Jews from the entire region, the remnants of the liquidated communities. The authorities suggested that we also move to the Yanowski Camp, but we had enough experience with German promises of "better conditions" to know that they led only to extermination. As long we could, we stayed put, certain that anyone passing through the gate of the Yanowski Camp was going to his death.

In December 1942, I met my husband, a man I had known before the war. He alone was left of his entire family, just like me. We were married in a Jewish ceremony by Rabbi Rappaport, the last surviving Rabbi in Lemberg.

My husband worked in a German factory which produced essential war material, and he managed to get me work there as well. But this happy situation didn't last long. A rumor went around that Lemberg was slated to become "Judenrein" (free of Jews), and that June 1943 was the time set for the operation.

the 150,000 Lemberg Jews to leave their homes on very short notice, and to move to the Jewish area of Kleparov, a known slum. To speed up the transfer, the Germans enlisted the help of the Ukrainian police and 700 men of the Jewish militia. The volunteer Jewish militia consisted primarily of members of the pre-war underworld, as well as some of the "intelligencia" who believed that they would survive if they cooperated with the Nazi murderers — a false hope, for they were the first to be killed in the great "action."

In the Jewish area, we lived 8—10 people crowded into each room. This overcrowding, the hunger and the filth led to the outbreak of epidemics in which thousands of Jews died like flies.

In November 1941, the Germans began bringing large groups of Jews to the railroad station, on the pretext of taking them to work camps. They promised that those Jews who went willingly would have better working conditions in the place they would be sent to. Many of us believed them, packed up our personal effects, and volunteered to go. The Nazis did not succeed in fooling us for long; we soon found out that the "work place" was the Belzitz extermination camp, from which no one ever returned alive. This was the first "action," the November "action" of Lemberg.

I too was one of those at the train station, waiting to be taken to the work place with good conditions, but at the last moment, some inner voice told me that the Germans were fooling us, and I managed to get away and return to my family.

We went through that first winter under the Nazi regime cold and hungry. With spring came the hope that the warmer weather would make life easier. But the beginning of spring only brought a new "action," the March 1942 "action." My sister Mina and her husband were among the 12,000 Jews liquidated then. During the summer of 1942, not a day went by without its victims, mainly old people and children who were killed for the pure pleasure of it. The younger people were meanwhile left alive, as

the Jews to choose a Judenrath (Jewish Council) as their representatives to the Gestapo. The Judenrath actually had no rights, only all kinds of obligations. Its first task was to supply a large contingent of Jews daily as workers for whatever the Nazis wanted done.

When the members of the Judenrath saw that the number going out to work in the morning was greater than the number returning in the evening, the head of the council asked for an explanation of the disappearance of so many people. For his impertinence in even asking such a question, the Gestapo had him shot to death. The remaining members of the Judenrath thereupon refused to cooperate further with the Germans, and the "Jewish representation" disintegrated as a body.

Not long afterwards, the Gestapo forced the Jewish community to make a large "contribution" and they set a date on which the sum had to be handed over — otherwise, they threatened to kill 10,000 Jews. Everyone did his best, and with great strain the Jewish community managed to raise the money in cash, jewelry and other valuables, and to hand it over on time.

All this took place in the first weeks of the Nazi occupation. We wanted to believe that sooner or later, the Germans would quiet down and allow us to live under their rule. Some of us were in hopes that the United States, which still maintained diplomatic relations with the Third Reich, would intervene on behalf of the Jews. Only too soon did we understand that no one was prepared to succor us. Worst of all, people vanished from our midst every day, and were never heard of again. Due to the lack of food and the filthy and crowded living conditions, illness was rampant, especially typhus. There was practically not a single family without someone ill, and medicine was unobtainable. Moreover, the fact of illness had to be kept secret, otherwise the Nazis would do away with the patient, and sometimes with his whole family too.

One of the cruelest of the Gestapo's edicts was that forcing

Tova Lichter (Selig)
Ramat Gan

I WAS THE ONLY ONE LEFT

In 1938, after my father's death, my family left Mosty and moved to Lemberg (Lwow). On 22 June 1941, the Nazis attacked the Soviet Union, and a week later Lemberg was in their hands. On the same day, persecution of the Jews was initiated; it intensified from day to day. In the very first days of the Nazi occupation of the city, 150,000 Jews were handed over to the Ukrainians to do with as they liked for a week's time. The Ukrainians took full advantage of this free hand; they pillaged and murdered, raped women, and tortured old people and children — and there was no one to stop them. The Jews tried to hide in their homes as best they could, hoping that the first wild frenzy and the venting of age-old hatred of the Jews would die down, and the Germans would then institute order so that life could become normal again.

But the persecution and the riots against the Jews only increased, until finally Rabbi Yehezkiel Levin, the Chief Rabbi of Lemberg, went personally to Bishop Sheptitzki, the Ukrainian Metropolitan and head of the Russian Preboslavian Church of Galicia. The Rabbi asked the Metropolitan to use his influence on his co-religionists to make them stop killing Jews. I do not know what answer he received from Sheptitzki, but on the way home he was cornered by Ukrainian hoodlums who dragged him off to a nearby jail, and there he was ruthlessly tortured to death.

The outcome of the first week of Nazi rule in Lemberg was thousands of Jews killed, and many more mutilated, in an inhuman manner, by the Ukrainians and the Germans themselves.

The situation improved somewhat after the Germans ordered

Afterwards, I went to see what catastrophe had befallen and I was appalled. The entire ghetto ran with blood. The Gestapo guards had surrounded the ghetto, and anyone trying to escape the "action" was shot on the spot. The Jews were lined up in two rows, in one the weaker people who couldn't work, in the other the stronger ones. My father-in-law, Moshe Nass, survived on that day only because he held a measuring tool in his hand. Among the many victims were Sobele Wexler and Mrs. Brickner, together with her daughter. Over 1,400 people were taken outside the town, cruelly tortured and then shot.

In the second "action" the victims were taken to Rawa-Ruska. Shlomo Nass looked over our barricaded shelter and decided that he didn't want to stay there and be buried alive. He preferred to go to Rawa-Ruska while he was still hale and hearty.

The great liquidation took place in June 1943, and Moshe Nass, his sons Shlomo and Yehezkiel, and Yehezkiel's wife and daughter were shot at that time. My daughter Hannah was also killed

We had constructed our bunker in the depths of the Wieczorki forest. Life there was unbearable. We were always starving, and lived from raw potatoes and beets. At night Zvi would go out into the fields to hunt for food, in the hope that the peasants would have left something behind. He sometimes managed to bring back a few ears of grain. My mother-in-law died two months before the liberation, because of the awful conditions. When the Russians occupied our area, they freed the handful of people remaining, who moved to the house of the Shpritzer family. We also lived there for a short while. Then we wandered to Lemberg, to Krakow and later to Breslau. From Breslau we moved to a D. P. camp in Germany. Our wanderings lasted nearly two years. Only in 1948 did we manage to reach Eretz Israel.

We put down roots in our homeland, but cruel fate cut short our happiness. On the 4th of Adar, 8 March 1965, my husband, Zvi, died after suffering greatly, may his memory be blessed.

Erna Nass
Ra'anana

IN THE BUNKER IN THE SAWMILL

My childhood years were spent in Vienna. I became a member of the "'Blau-Weiss" organization there, and continued my activity in Zionist affairs when I returned to Poland. My aim in life had been to immigrate to Eretz Israel, but I was kept from fulfilling it by the very limited number of immigration certificates issued by the British mandatory government.

In 1933 I went to Mosty-Wielkie, to the **hachshara** (agricultural training) farm there, together with my friend, Gusta Fried. We arrived on a Wednesday, market day in Mosty, and found our way to the "Hitachdut" office which was located in a small house, simply furnished with book shelves and benches. The first person we met in Mosty was Zvi Brickner ; we met the rest of the group that same evening, when they returned from their day's work.

The hachshara base was some distance from the center of town, in an abandoned barrack called the "Reit-Schule"; it dated back to the time of the Austrians (before World War I). Its rooms were gigantic. The hachshara group was in bad economic straits; some of its members had permanent jobs and their salaries went to the communal treasury. Most of the group worked at unskilled labor.

I spent more than half a year with the Mosty hachshara group, and it was there that I met my future husband, Zvi Nass. We were married in 1937, and went to live at the sawmill. Because, of that, my life was saved during the Holocaust, and I was also able to hide a number of Jews during the great "action," among them my friend Miriam Mund.

The "action" took place in February 1942, on a Wednesday.

had been forced out of their home in Gorki, and was living on the other side of the Bug River. From then on, we shared everything with them, and continued helping them with whatever we could.

In 1949, we immigrated to Israel, and as soon as we began working, we sent them money regularly, for they were very poor. We helped them educate their children, since that was their dearest wish.

In 1967, we invited Sophia Piotrowki to Israel, and she spent five months with us. We did our best to give her pleasure. We arranged for her to visit all the Christian holy sites, and she also planted a tree in the Herzl forest, in the section of the "righteous gentiles." She was given a special citation and medal.

Sophia parted from us, happy to have been so greatly honored. She returned to Poland with lovingly given presents for herself, her husband, and her children.

זופיה פיוטרובסקה מקבלת את תעודת־הכבוד ואת הסמל ביד ושם
זופיה פיאָטראָווסקאָ ווערט באַערט מיט אַן אויסצייכענונג אין „יד ושם"
Sophia Piotrowski receives the engraved certificate and the medal at Yad Vashem

זופיה פיאָטראָווסקאָ פלאַנצט אַ בוים אין דער אַלייע פון חסידי אומות העולם
זופיה פיוטרובסקה נוטעת עץ ביער־הרצל בשדרת חסידי אומות העולם
Sophia Piotrowski planting a tree in Herzl Forest in the Avenue of Righteous Gentiles.

Bremer Nachrichten Nr. 159 • Dienstag, 12. Juli 1966.

Zwei flüchteten vor Massenmord

Erschütternde Aussagen im Gericht – Hildebrand bestreitet Teilnahme

War der ehemalige SS-Obersturmführer Fritz Hildebrand im Februar 1943 maßgeblich an der Liquidierung von mindestens 1400 Juden des Zwangsarbeitslagers von Mosty-Wielkie beteiligt? Diese Frage versucht seit gestern das Bremer Schwurgericht im Judenmord-Prozeß zu klären. Der Angeklagte hatte — wie berichtet — eine Teilnahme an diesem Blutbad entschieden bestritten und lediglich die Möglichkeit eingeräumt, dem „kränklichen und nervösen" Lagerkommandanten von Mosty-Wielkie bei einer „Bestandsaufnahme" behilflich gewesen zu sein. Er will in dem Lager übernachtet haben und durch den Lärm wachgeworden sein, der beim Abtransport der Insassen entstand.

Sechs Lagerinsassen, die dem furchtbaren Massaker entkommen waren, wurden gestern zu Beginn der Verhandlung dem Angeklagten gegenübergestellt, neben dem wieder drei Justizbeamte in Zivil Platz genommen hatten. Fünf der Zeugen erkannten Hildebrand nicht wieder. Sie hielten zum Teil Vergleichspersonen für jenen Offizier, der bei der Judenaktion in Erscheinung getreten war. Nur die 56jährige Hausfrau Toni Gutman aus Buenos Aires trat zögernd auf die Anklagebank zu und wies auf Hildebrand. „Es scheint mir", sagte sie mit mühsam zurückgehaltener Erregung, „daß ich diesen Mann in Mosty-Wielkie zweimal gesehen habe. Ich glaube, ihn an den Gesichtszügen zu erkennen, bin mir aber dessen nicht sicher. Es war ein sehr gut aussehender und großer Mann ..."

Auf die Frage von Landgerichtsdirektor Dr. Brademann, ob ihr der Name Hildebrand bekannt sei, antwortete die Zeugin: „Dieser Name wird mir mein Leben lang in Erinnerung bleiben!" Sie habe bereits am Vorabend der Vernichtungsaktion in Mosty-Wielkie von Leidensgenossen erfahren, daß ein SS-Offizier Hildebrand eintreffen sollte, „um nach dem Rechten zu sehen". Als sie mit anderen Juden morgens auf dem Appellplatz antreten mußte, habe sie in der ersten Reihe gestanden. Vor ihr sei der angebliche Hildebrand zusammen mit dem Lagerkommandanten Schulze nervös auf und ab gegangen. „Plötzlich hörte ich Motorengeräusche. Als mir die beiden SS-Offiziere den Rücken zuwandten, lief ich zu meiner alten Mutter und umarmte sie voller Angst", berichtete die Zeugin.

Der Mann, den sie für Hildebrand hielt, habe eine Pistole gezogen. „Dann knallte ein Schuß, meine Schulfreundin brach zusammen, aber ich habe nicht gesehen, wer geschossen hat", fügte Frau Gutman hinzu. Die Zeugin hatte die danach entstandene Panik benutzt, um mit ihrer alten Mutter durch einen Zaun auf einen Bauernhof zu flüchten. Sie verbarg ihre Mutter unter einem Bretterstapel und versteckte sich in einem Komposthaufen, in dem sie vier Tage lang ausharrte. Hunger und Durst trieben die Frau schließlich aus ihrem Versteck. Zuvor hatte sie aber mitansehen müssen, wie Uniformierte Jagd auf jüdische Frauen und Männer machten. Sie hörte Schüsse und Maschinengewehrfeuer, sie hörte Todesschreie und die angstvollen Schreie eines Kindes. Sie wurde Zeuge, wie ihre Mutter entdeckt und weggeführt wurde. Die alte Frau machte dann noch eine unbeobachtete Handbewegung auf ihr Versteck zu, als wollte sie ihre Tochter veranlassen, weiter auszuharren.

Bei dieser Schilderung des grauenvollen Geschehens schlug die Zeugin mehrmals schluchzend ihre Hände vor das Gesicht und sagte: „Daß ich nicht entdeckt wurde, ist ein Wunder Gottes gewesen. Ich sollte vielleicht am Leben bleiben!" Frau Gutman hat von ihrer Mutter, ihren beiden Schwestern und von ihrer achtjährigen Tochter nie mehr etwas gehört. Ihr Kind hatte sie bei einer Bäuerin versteckt, die aber aus Angst vor Repressalien das Kind auf die Straße schickte. Dort ist das Mädchen dann wahrscheinlich aufgegriffen und später erschossen worden. Frau Gutman hatte bereits einige Monate vorher ihren Mann verloren.

Sie war entkräftet aus ihrem Versteck in das Lager zurückgekehrt, aus dem sie schließlich bald darauf in einen Wald flüchtete. Im Lager hatte sie erfahren, daß 2000 ihrer Leidensgenossen in einem Wald erschossen worden seien. Die Anklage spricht von 1400 Ermordeten.

Auch der 60jährige Abraham Weiler aus Nazareth in Israel will einen SS-Offizier Hildebrand vor und nach der Aktion in Mosty-Wielkie gesehen haben. Nach seiner Aussage hatte der Lagerkommandant Schulze einen Offizier dieses Namens bei einem Appell vorgestellt. Dieser Hildebrand soll in einer Rede an die Lagerinsassen besseres Essen und Schuhe versprochen haben.

Einige Tage später sei es dann zu der Aktion gekommen. An diesem Tage will der Zeuge, der die Aussagen von Frau Gutman über die Panik unter den Lagerinsassen bestätigte, „Hildebrand" von seinem Versteck in einem Hause aus noch zweimal, so auch am Nachmittag auf dem Marktplatz, beobachtet haben. Dieser Hildebrand habe dann wenig später 150 Kinder und alte Leute unter den übriggebliebenen Lagerinsassen ausgesucht.

Die Zeugin Hela Graubard aus Israel berichtete, sie habe bereits vor der Aktion überall gehört, „daß ein Hildebrand die Lager ausrottet". Sie sei diesem Offizier in der Lagerküche begegnet. Er habe sie nach der Verpflegung und der Zahl der Insassen gefragt. Frau Graubard konnte jedoch ebenso wie Weiler in dem Angeklagten nicht den SS-Offizier von damals wiedererkennen. — Der Prozeß wird morgen fortgesetzt.

M. H.

Münchener Jüd. Zeitung

ZEUGENVERNEHMUNG IM BREMER NS-PROZESS

In dem NS-Prozeß, der gegenwärtig vor dem Bremer Schwurgericht im Gange ist, wurde der angeklagte ehemalige SS-Obersturmführer Hildebrand durch die Aussage des Zeugen Leon **Welk** zu einer neuen schweren Belastung. Der Zeuge, der den Vernichtungsaktionen im Zwangsarbeitslager Drohobycz durch Flucht entkommen konnte, sagte u. a.: „Ich werde mein ganzes Leben lang jenen Tag nicht vergessen, an dem der Angeklagte meine Ehefrau bei einem Morgenappell aussonderte und dem Tod überantwortete." Hildebrand sei auf seine Frau zugetreten und habe zu ihr gesagt: „Du bist so hübsch, dich werde ich eigenhändig erschießen." Welk, der in Drohobycz außer seiner Frau auch seinen Vater und seine Mutter verlor, äußerte weiter: „Hildebrands Erscheinen bedeutete immer etwas Böses."

Die Zeugin Linda **Gartenberg** aus Montreal in Kanada berichtete über ihre Erlebnisse in Drohobycz. Auch sie hatte gehört, daß die August-Aktion unter Leitung von Hildebrand gestanden habe.

...rrmüll-Abfuhr

...sen, Ostertor und Bahnhof

...rtor/**Bahnhofsvorstadt:** Adlerstr., Auf ...rake, Am Dobben, Auf dem Rövekamp, ...r der Schleifmühle, An der Weide, ...escarpe ab Kennedyplatz bis Herden...inweg, Dobbenweg, Emil-Waldmann-...e, Fedelhören, Gerhardstr., Grünenweg, ...enbank, Löningstr., Mendestr., Rem...tr., Rembertikirchhof, Rembertiring, ...ertistift, Richtweg, Schwachhauser ...tr. ab Dobbenweg bis Tunnel Schwach...r Heerstr., Schleifmühlenweg, Schiller-...

...**wachhausen:** Schwachhauser Heerstr. ...Kirchbachstr. — In der Vahr, Kurfürsten-... ab Kirchbachstr. — In der Vahr, In der ..., Vahrer Str. ab In der Vahr — Ame-...auser Str., Papendiekstr., Bruno-Tacke-...ie, Krevenhorst, Friedrich-Mißler-Str., ...rnhorststr., Buchenstr., Bordenauer Str., ...enbornstr., Richard-Dehmel-Str., Prager ...ße, Clausewitzstr., Heinrich-Heine-Str., ...-Trinkler-Str., Im Wiesengrund, Groß...henstr., Großbeerenstr., Loignystr., ...akendorfstr., Katzbachstr., Schwarzen...str., Charlottenburger Str., Freiligrathstr., ...denburger Str., Potsdamer Str., Havel...er Weg, Freiherr-vom-Stein-Str., Eichen...str., Hermann-Stehr-Weg, Adalbert-...r-Weg, Sven-Hedin-Str., Wildermuth-...e, Wildermuthplatz, Rathenaustr., Hein...Hertz-Str.

קטעים מהמשפט של הפושע הנאצי הילדברנד מפקד מחנה ההשמדה במוסטי

Passages on the trial of the Nazi, Hildebrand, commander of the Mosty extermination camp.

we gave him our last few coins; he let us be, and showed us the way to the forest.

Shortly after we managed to find a hiding place among the thickets, a frightful sight unfolded before our eyes. Pouring rain, accompanied by thunder and lightning, came down from the skies as though nature itself was setting the stage for a drama of horror. Two kilometers from us, we saw flames and columns of smoke rising to the skies. The entire camp was one great bonfire. The S. S. troops had set fire to the camp from all four sides, and 2000 Jews came to their ends in the burning hell.

That same night, after midnight, we reached the Piotrowski home, five kilometers from the forest. The family was frightened, but they took us in and hid us in their garret among the logs that were stored there.

For 14 months, this great-hearted Christian family hid us, sharing their scant food with us, and putting themselves in constant

טקס יזכור ב"יד ושם" בירושלים
Ceremony and memorial service at "Yad vashem" in Jerusalem

danger of their own lives should our presence become known to the cruel Nazis. Hidden in some hole, we waited for the merciful Sophia Piotrowski to bring us food to eat. Be it understood, it was not for payment of any kind, for we had nothing with which to pay. We stayed with the family until the liberation. Never will we forget them.

After we were freed in July 1944, we found that this family

we moved into the vacant Jewish houses. Potolice was already "Judenrein."

We remained there for three weeks. On 21 May 1943, we were transferred to Rawa-Ruska, to the dreadful S. S. work camp. We lived in barracks, men and women separately. It is impossible to put into words how awful our living conditions were — it was simply hell on earth. The cruelty of the Germans and the Ukrainians took the most brutal forms. At the slightest pretext, Jews were shot. Cowed and intimidated, the Jews prayed for the angel of death to redeem them from their tortured lives.

Once a week, we were taken to the bath house. All the healthy, well-fed, well-dressed Christian inhabitants looked at the emaciated Jews, full of pain and tattered, with mockery and hatred in their eyes.

My husband was in Rawa-Ruska , as were Yitzhak Sheinfeld and Aharon Horowitz, Rabbi Eberstark's son-in-law. Aharon Horowitz was saved by a miracle from burning to death in the synagogue, together with many of the most prominent Jews of Mosty, on the third day of the Nazi occupation.

My husband was one of those working in the quarry, where he became friends with a Pole named Piotrowski. Hearing that the work-camp was about to liquidated, he ventured to ask his Polish friend if he could hide us when danger would be imminent. Piotrowski's answer gave us hope.

On the 10th of June, the eve of Shavuoth, Piotrowski met my husband at work and let him know that he had overheard a Gestapo man telling his girl friend that something was going to happen in the camp that day. He offered my husband a hiding place for the night, and suggested that he not go back to the camp. My husband thanked him profusely, but came back to the camp for me. Cutting through the barbed wire, we left the camp together. Only fifty yards from the camp, a "Volksdeutch" (German resident of Poland) stopped us. Weeping and beseeching,

The handful of Jews remaining worked at the hardest tasks, and lived in the illusion that there would be no further "actions."

After the second "action" in Zolkiew, I came to Mosty, and with the help of my sister Bailci, I began working in the kitchen. At that time, a typhus epidemic broke out, and nearly all those who caught the disease died from it, among them Tova Kasner, the sister of Shmuel Kasner who now lives in Israel. During the time I worked in the kitchen, I came face to face with the killer, Hildebrand, who personally carried out the third "action" which liquidated the Mosty-Wielkie work-camp, and wiped out nearly all the Jews who were there. When Hildebrand, accompanied by other S. S. officers, visited the kitchen in order to find out how many Mosty Jews came to eat there, he remarked jokingly, "The Jews don't get enough vegetables. They need more vitamins." The day after the visit, the most precisely planned, bloody and cruel "action" took place at the same time in Mosty and Zolkiew.

The Jews had to dig their own mass-grave for the massacre, which was carried out in the Babka forest. The blood foamed up and overflowed these trenches, covering the white snow with a blanket of red. Major Krupa should be mentioned again at this point. At the time of the third "action" he was heard by witnesses to say to the S. S. men, "Here, against the Jews, you are heroes. Why don't you go fight at Stalingrad and show your heroism at the battlefront?"

The day after my meeting with Hildebrand, my husband and I managed to escape to a forest near Mosty. For three days and nights we hid in a trench there, without food or water. Afterwards we met up with a few other Jews who had managed to escape with their lives from the mass murder.

After the horrible massacre, the Nazis totally liquidated the work-camp, and the handful of surviving Jews was transferred to Potolice. Along their way, whole families of gentiles stood and taunted and cursed us as we passed. When we reached Potolice,

him that many Jews from nearby towns and villages sought refuge in Mosty. The S. S. people resented Major Krupa's humane treatment of the Jews, and managed to get him removed from his command. After Krupa's departure, the situation of the Jews changed drastically. The S. S. murderers started to carry out their devilish plan — to physically annihilate the Jewish population.

The first victims were the aged and the children, who were taken away to Belzitz and there gassed to death. Then the S. S. spread a false rumor that the town of Jarczow-Nowy had been officially declared a Jewish city. The Jews who voluntarily moved to that town would be able to live and work there until the end of the war. Many Jews went off to Jarczow, among them Levi Steger and his wife. Within two weeks, all those who went had been exterminated.

The S. S. murderers didn't rest from their deeds. Soon afterwards, they carried out the so-called "women's action." When all the working women gathered at the square for the roll-call to go to work, the S. S. men and their Ukrainian helpers, under the leadership of their commanding officer, Hildebrand, surrounded the area and took the women by force to a place called Bagna or Babka, where they were all killed. In the course of the death march, the more than 1000 women sang "Hatikvah." On the same day, many men were killed as well. My brother-in-law, Zvi Steger, was shot and killed while crossing the bridge which divides the town in two. His brother Moshe, was wounded by a bullet and left for dead, but managed to escape ; his wound later healed.

Other people killed in the "action" included Sobele Wexler, the beautiful fiancee of Karol Katz, who served as a policeman for the Judenrath. For some unknown reason, probably because he had no suspicion of what awaited the women at the roll-call, he took her out of her hiding place, and she perished with all the other women assembled there.

After this horrible slaughter, Obersturmfuhrer Schultz was named camp commander. He picked himself several Jewish helpers.

from a peasant, an acquaintance of mine, another peasant, came to me and said, "So this is what is left of your father's great wealth ? Don't worry, things will improve."

We moved to Silesia later, and lived in Bytom for a while. By a miracle my husband and I had both survived. In 1949, we came to Israel, and put down new roots in the country.

Henya Graubart
Holon

IN THE CLUTCHES OF THE NAZIS

I was born in Zolkiew. My father, Hanoch Singer, was the son of Rabbi Hirsch Harak, a **dayan** (religious judge) in Mosty. His wife, Hindl, was also the daughter of a Mosty rabbi.

My entire family was killed in Zolkiew and Ludmir, except for my sister Bailci, the wife of Zvi Steger. They lived in Mosty and were killed there.

When the Germans started the liquidation of the Jews in Zolkiew, my husband and I ran off to my sister in Mosty, with the hope of working in the forced labor camp. Since I was a grand-child of Rabbi Hirsch Harak of Mosty, and since my sister lived there too, I used to visit the town often, and maintained close ties with the young people of Mosty in the years before the war.

I passed the bitter years of the holocaust with the Jews of Mosty. With them I went through all the terrible persecutions, and there I found a refuge and by a miracle managed to stay alive. This is why I feel such a deep need to describe the mournful events which overtook the sanctified community commemorated in the Memorial Book of Mosty-Wielkie.

Soon after Mosty was occupied, the Germans established a forced labor camp in the town. It was run by Major Krupa, who behaved with kindness towards the Jews. It was because of

Seventh-Day Adventists, and thus we struggled along, in hunger and in cold, until the Germans found us and sent us off to the Yanowski camp. Luckily, this happened at a time when the Germans were hoping to receive a truck from the Allies in exchange for every live Jew, so they didn't kill us. We toiled at hard labor, and meanwhile the Red Army was approaching.

One day the Germens assembled us, ready to kill us. Just in the nick of time, a new order arrived. We were packed into freight cars and sent off to Przemysl, where we dug trenches. A few days later we arrived at the Plashow camp, which was indescribably horrible. Some of us were detailed to burying the dead. Next we were sent to Auschwitz, and there a "selection" was made — part of us, including my son. Sever, were sent to the gas chambers at once, and the rest were assigned to barracks and put to hard labor. We suffered from hunger, and even more from diarrhea, because the water supply was contaminated. My brother Hershel's wife, Surche, together with her son, Meir, died just before the liberation, and the same fate befell my parents.

In December 1944, we were sent off to work in an ammunition factory in Saxony. We worked hard 12 hours a day, hungry and thirsty. When the Allies started to bomb the factory more heavily and with greater frequency, the Germans used to lock us in so that we would be killed there.

In the last days before the liberation, we were once again loaded into crowded freight cars and sent off, shut up in them for 7 — 8 days without food or water. When we emerged, half-dead, in Czechoslovakia and saw the verdant gardens and the fruit trees in full bloom, we couldn't believe that such blossoming and fresh new life could possibly exist in such a murderous, barbaric world. A few days later, we arrived in Thereisenstadt, where we were fed and given medical care. On the 5th of May, we were freed by the Russians.

After the war, I returned to Mosty. I weighed 30 kilograms. As I stood in the market place, trying to sell a dress I had retrieved

already full of people who had managed to escape from the slaughter. My son, my cousin and I hid ourselves in a corner near the wall, covering ourselves with pieces of iron. The S. S. men made a search and soon found the Jews hiding in the cellar. I saw one of the murderers coming close to where I was hidden, but fate decided that I would survive, and at that very moment someone called him away.

The next day, the frost let up. The melting snow, mixed with clotted blood flooded all the streets and roads with Jewish blood. After every big "action," the Nazis were in the habit of making a short break in their killings in order to fool the survivors. But the murders soon began again. This time, the elderly people and children were sent to Zolkiew, and there exterminated. The younger people, fit for work, were later transported to Potolicze, and from there to Kamionka-Woloska. Together with a group of Jews, I worked there in the railroad yard until the Potolicze camp was liquidated.

Hearing rumors that the liquidation was to take place, we ran away to the woods, hoping to reach Socal because we had heard rumors that that town was to be designated a "Jewish town." On the way, we were caught by the Ukrainian police who gave my husband a good beating. At police headquarters, we saw a grave being dug for us. But before taking us out to be shot, the police commander sat down to write out a report. Upon hearing that we were Ya'acov Shpritzer's children, he announced, "I will not kill Shpritzer's children. He always helped our people with everything. He treated the peasants who owed him money very mercifully." The commander gave us bread and milk, and said, "Run away, and don't tell anyone that I freed you."

We came to the Wieczorki woods and hid there. We had nothing to eat, so at night we would steal out to the fields to see if the peasants had left anything behind, perhaps a bit of stale bread or a potato. We got a little food from the peasant

earth heaved up from the death convulsions, and the blood spurted up from the top-most layer of the murdered victims.

I was close to the ghetto, so I managed to return to my house which possessed a cellar. When I got there, the cellar was

BREMEN

Zeuge mußte Gräber ausheben

Judenmordprozeß: Massenexekution von 1400 Menschen

Grauenvolle Einzelheiten einer Massenexekution von 1400 jüdischen Frauen und Männern in einem Waldstück bei Mosty-Wielkie im Februar 1943 kamen gestern im Judenmord-Prozeß vor dem Bremer Schwurgericht zur Sprache, geschildert wurden sie von dem 52jährigen Kaufmann Jacob Patrontasch aus München. Der Zeuge war mit 14 Leidensgenossen gezwungen worden, die Gräber für die Opfer auszuheben. Er mußte mit ansehen, wie die Frauen und Männer in Gruppen an die Gräber getrieben und aufgefordert wurden, sich vollständig zu entkleiden. Dabei spielten sich erschütternde Szenen ab.

Vor seinen Augen wurden die Lagerinsassen der Reihe nach durch Genickschüsse getötet. Patrontasch will einen Offizier, bei dem es sich angeblich um Hildebrand handelte, beobachtet haben, wie er eigenhändig ein 14jähriges Mädchen und zwei Frauen erschoß. Das Mädchen habe den Offizier noch auf den Knien um sein Leben angefleht, sei aber niedergeschossen worden. Im Gegensatz zu seiner gestrigen Aussage hatte der Zeuge bei einer Vernehmung im Januar vorigen Jahres nur davon gesprochen, daß Hildebrand eine Frau erschossen habe.

Seine Behauptung, der Todesschütze sei Hildebrand gewesen, bekräftigte der Kaufmann mit Beobachtungen und Erlebnissen im Zwangsarbeitslager von Mosty-Wielkie. Der Zeuge erklärte, er sei dem SS-Offizier Hildebrand mehrmals begegnet. Er habe den Namen Hildebrand bei einer Inspektion des Lagers aus dem Munde des stellvertretenden Lagerkommandanten gehört. In Begleitung des Stellvertreters sei ein Offizier gewesen, der sich nach der Verpflegung und nach Schuhen erkundigt habe. Bei diesem „Offizier" habe es sich um Hildebrand gehandelt, dessen Namen immer wieder im Gespräch gewesen sei. Hildebrand habe auch vor der Aktion auf dem Appellplatz eine Rede gehalten. Denselben SS-Mann will der Kaufmann kurz darauf bei der Massenexekution und später wieder im Lager gesehen haben.

Der Zeuge entkam der Erschießung in letzter Minute. Er hatte sich gegen 20 Golddollar ein Versteck auf einem Pferdewagen von den Bauern, die Kleidungsstücke der Ermordeten abtransportierten, erkauft. Er verbarg sich unter den Sachen und kehrte so in das Lager zurück. Vor 16 Jahren hatte der Kaufmann den SS-Offizier in einer Erklärung zu Unterlagen über die Zwangsarbeitslager als „Conrad Hillebrand" bezeichnet.

Die 62jährige Melanie Wolfsohn aus New York, die mit ihrem jüdischen Mann aus Berlin nach Polen geflüchtet war und später in der Küche des Zwangsarbeitslagers von Mosty-Wielkie arbeitete, hatte den Beginn mit Judenverfolgungsaktionen in diesem galizischen Ort ebenfalls miterlebt. Sie berichtete, daß in der Nacht zuvor im ganzen Lager von „Hildebrand aus Lemberg" gesprochen worden sei. Diesem „Übermenschen" habe sie auch in der Küche gegenübergestanden und sich dabei gedacht: „Dieser Mann fällt nun die Entscheidung über Leben und Tod." Nach der Massenexekution brauchte sie nach ihren Angaben anstatt bisher 2000 nur noch etwa 300 bis 400 Essenportionen auszugeben. „Daran erkannte ich, wieviel Menschen liquidiert worden waren." Der Ehemann der Zeugin wurde zwei Monate später in einem Nebenlager ermordet. Sie selbst mußte den Weg in die Gefängnisse von Lemberg und Krakau antreten. Kurz vor ihrem Abtransport nach Ravensbrück konnte sie flüchten.

Ebenso wie Jacob Patrontasch erkannte auch Frau Wolfsohn in dem Angeklagten nicht den Offizier aus Mosty-Wielkie wieder.

M. H.

Nr. 163 Seite 11

Hildebrand-Prozeß

Zeuge brach zusammen

Bei der Schilderung des Todes seiner Angehörigen in dem jüdischen Zwangsarbeitslager Mosty Wielkie in Galizien brach der Zeuge Isaak Podhoretz aus Brasilien gestern im Schwurgerichtssaal zusammen. Die schreckliche Vernichtungsaktion in dem polnischen Städtchen, bei der weit über tausend jüdische Männer und Frauen unter den Kugeln der SS-Schergen gestorben waren, war vorläuig zum letztenmal Gegenstand der Verhandlung im Bremer Judenmordprozeß.

Überlebende gaben dem Schwurgericht unter Vorsitz von Landgerichtsdirektor Dr. Brademann zu einzelnen Vorfällen Auskunft, die sie selbst mitangesehen oder mitangehört hatten (WESER-KURIER vom 14. 7. 1966: „Zeugen schildern grauenhafte Szenen"). Am 12. Verhandlungstag, am Mittwoch kommender Woche, wird sich das Gericht den Zuständen in dem Männerlager Sielec-Zawonie zuwenden, in dem der angeklagte ehemalige SS-Obergruppenführer Friedrich Hildebrand als Sachbearbeiter für Judenfragen im Stabe des SS- und Polizeiführers in Lemberg, Katzmann, persönlich 150 Juden selektiert und damit dem Tode überantwortet haben soll.

Das Schwurgericht wird zu dem Vorfall Zeugen aus den Vereinigten Staaten, aus Kanada, Mexiko und Israel vernehmen. Hildebrand hat bisher sämtliche Taten bestritten. Er beharrt bei der Behauptung, das Opfer einer Verwechslung zu sein. Er will weder jemals einen Menschen selbst getötet, noch bei den Massenausrottungsaktionen in Galizien der Jahre 1942, 1943, 1944 mitgewirkt haben.

קטעים מהמשפט של הרוצח הילדברנד אשר בו העידו יוצאי מוסטי

Passages on the trial of the murderer Hildebrand, in which Mosty residents were witnesses.

to Lemberg and murdered Jews with axes, scythes and knives, in the most brutal fashion. The news of the Lemberg pogrom soon reached Mosty, and my father sent a Christian friend of his to find out how we had fared. The Pole, a man named Gal, told me how the Mosty synagogue had been burnt down, with tens of Jews inside. We had to leave our home in Lemberg and move to a tiny room in the ghetto. There we suffered through the pains and woes, together with all the Jews of Lemberg.

In April 1942, the great mass "action" took place in Lemberg. Whoever escaped being shot on the spot was transported to the Belzitz extermination camp. I survived the gruesome "action" by a miracle, and decided to get to Mosty somehow. I bribed a Jewish truck driver who used to drive to Mosty, accompanied by an S. S. man. After great effort, we arrived in Mosty, but lived in constant fear because we were not registered there. After paying a bribe, I began laboring in the work camp which was under the command of Major Krupa, who dealt humanely with the Jews. We only breathed freely for a short while, and then Major Krupa was replaced by Commander Schultz. Our conditions changed radically then. The men were separated from the rest of us, and taken off to work in Zawonie, where they were systematically done away with. Murders were carried out in the ghetto daily, and groups transported to the Yanowski camp.

In February 1943, the so-called "women's action" took place. One day, when all the working women gathered for the roll-call to go off to work, the S. S. men and their Ukrainian helpers, under the direction of the arch-murderer, Hildebrand, ringed the roll-call area. Many of the women understood that their end was near. Since we had nothing with which to defend ourselves, we started to run away. The murderers shot the fleeing women, many of whom died on the spot. The remainder were forcibly taken away to the Borowa woods and there liquidated. Some of the women were buried, not quite dead, in the mass grave. The

but secretly and discreetly. They would come to the aid of any Mosty Jew as soon as they realized he needed help. In addition, they contributed generously to all the community projects and funds, such as building the synagogue, the **beit midrash,** and other undertakings. I shall never forget how my mother used to send me to the poor and ill with parcels of food, telling me, "See to it that no one notices what you are bringing them." This is the kind of honorable Jewish life style that prevailed in our home till the great Holocaust.

At the outbreak of the war, I was living in Lemberg (Lwow) with my husband, Avraham-Dolek Weiler, and our son, Shmuel (Sever). The Germans bombarded Lemberg heavily on the first day of hostilities, and many Jews were killed, including Mostyites who happened to be in the city at the time. We immediately left for Mosty to join my parents, but out of fear we hid a while in a village near Mosty. When we reached Mosty several days later, the town had already been occupied by the Germans. They took a number of Jews as hostages, among them my father, but soon freed them, naturally upon payment of a large ransom. Soon after, the Germans left Mosty and were replaced by the Russians. The "liberating" Russians wasted no time in nationalizing "private property" and my family was one of the first victims. Like all the others whose property was nationalized, they had to leave Mosty and go at least 100 miles away from the border. But this edict could also be rescinded upon payment of a large bribe. Rumors went around that all the former property owners were going to be sent to Siberia. To save me from such a fate, my parents decided that I should go back to Lemberg.

At the beginning of the winter of 1940, I returned to Lemberg, together with my husband and my son Sever, who was five years old at the time. There we remained, managing somehow, until the Germans attacked the U. S. S. R. They occupied Lemberg almost immediately, and on the very same day a frightful pogrom took place. Ukrainians from the entire district flocked

Tova Weiler (Shpritzer)
Nazareth Ilit

MY TRAGIC WAR EXPERIENCES

Dedicated to the sanctified memory of my parents, my son, and my other relatives, may they rest in peace.

My parents, Ya'acov and Pertche Shpritzer, belonged to one of the few rich Jewish families in Mosty. They owned a large iron and building material concern, and were the chief suppliers for the estate owners in the district and the municipality. My parents were so honest and reliable in all their dealings, that their customers, mainly Christians, trusted them implicitly.

Though my father was very busy with his affairs, he always found time to work for the common good. He was spokesman for the Jewish merchants to the taxation department, and worked devotedly to further their interests, a difficult task in the anti-semitic environment of Poland. He had been elected to the Town Council, and there too he defended Jewish interests in the never-ending struggle with the non-Jewish councilmen.

My father's proud Jewishness is illuminated by the following episode : One Saturday morning, a representative of the Central Police School in Mosty came to our home, wanting to buy certain building material. My father categorically refused to give it to him on the grounds that Jewish religious law prohibited business dealings on the Sabbath. The representative's urgent requests and even threats to cut off business relations with us did not move my father. The police school later apologized, and renewed its contracts with our place of business.

My parents were always ready to help any needy Jew,

my name and had myself written down as Christian. Until the end of the war, I labored in the work-camp in Germany, and in 1945 I was released by the Allied forces, together with other survivors.

After the war I went back to Poland to search for survivors from my family, but to my sorrow no one was left alive. Everyone had been exterminated. Alone and depressed, I was tired of life, and I became apathetic about everything around me. I was undergoing a great emotional crisis, and badly needed sympathy and warm support in order to relight some spark of hope for the future in my heart. To my good fortune, I met my present husband, and after we were married we left for the United States. A son was soon born to us there; he is a teacher today, married and the father of two children.

Some time later, I saw the pictures of my sisters and brother, which were sent to me from Israel. My heart was so pain-stricken, that for a long time I could not stop the flood of tears. Their faces had dimmed in my memory over the years, but when the pictures brought their images back to me, the barely healed wounds opened again. Once more I found myself reliving the past, which is such a great part of me to this day. All that happened to my family, to the Jews of Mosty, and to the Jewish people as a whole, returns as a vision before my eyes. More than once it seems to me that I live in a nightmare in which I too was exterminated with them, and only my ghost is left in the world of the living.

ragged and barefooted (I weighed 36 kilos at the time) — they fell upon the Germans with axes, took their guns away from them, and were ready to kill them. The Czech women received us warmly. At the Thereisenstadt camp we received medical treatment, food and clothing. It was the end of our tribulations.

On 25 May 1945, the day the Czechs regained their independence, we were freed.

Hella Rettman (Katz)
U. S. A.

NIGHTMARE

My family consisted of six people : my parents, Shimon and Rachel Katz, my two sisters, Golda, the eldest (married to Reuven Bark), Sarah (Sala), the youngest girl, my young brother, Alexander (we called him Junek), and myself. The family home was next door to the Ukrainian community hall. I was married to Nathan Klam, and lived in Lemberg with him. At the outbreak of the Second World War and the Nazi occupation of that city, I took my 3½ year old son and went back to Mosty to join my parents. My husband, of blessed memory, remained in Lemberg. In 1943, after the two great "actions," I ran away from Mosty. My father had been killed in one of the "actions" and my two sisters were working hard but didn't want to leave.

My late mother didn't agree to my running off all by myself. Auster, a friend of ours from Kamionka, suggested that we go off together to his sister who was in the city of Bisk. Kamionka was already "Judenrein" (free of Jews). I only stayed a short while in Bisk. I witnessed, with my own eyes, the hair-raising tortures and murders carried out by the Nazis against the Jews there, and I decided that I would infiltrate a transport of Ukrainians being taken to work camps in Germany. I changed

us where we were coming from. We told her everything. She folded her arms and said, "They have chosen you for experiments. They are going to make white mice out of you!" Upon hearing these words, I suggested to the other women that we get out of Auschwitz on the first transport leaving the place. The next day, a transport carrying prisoners to work in Germany stopped in our camp. We jumped into a car, and to our great good fortune, they didn't count the people in the car, nor check them off a list.

We all got in, and off we went to work in Saxony, in Germany. We were 500 women, working 12 hours a day in an ammunition factory. We worked in two shifts, and were constantly hungry. A potato peel was an unattainable dream. More than once, I prayed with all my heart that I would be able to hold out just long enough to see Germany defeated, Hitler dead, and the remnant of Israel saved.

God heard my prayer, and I lived to see the collapse of Nazi Germany in May 1945. One night, very close to the time of our release, I dreamt that my mother brought me bread, and I asked her for potatoes. Suddenly, I saw an unforgettable sight for those times: a lovely garden, trees in blossom, a green lawn, in brief, the sweetness of spring, with everything growing and blooming.

A few days after this dream, we were again transported in freight cars, 150 women to each car. I received a slice of bread, which was promptly stolen from me. We were told that we were being taken to Schlossenberg for extermination. The railroad tracks were torn up from the Russian shelling, making it hard for the murderers to stick to their timetables. We were being taken to Czechoslovakia. When I looked out of the small opening in the freight car, I saw my dream come true: Broad fields, blooming trees, just like in my dream. We came near Thereisenstadt, and here we were allowed to get out of the cars. When the Czechs saw what we looked like — living skeletons,

of the camp's inmates escaped, and in retaliation we were punished. They stood us along prepared open trenches, and got ready to shoot us. At the last moment, I said goodbye to life with a cry of "Shma Yisrael !" At that very moment, my ears caught the sound of a motorcycle. A miracle ! A messenger came from the high command, bringing an order not to shoot us, probably for fear of the approaching Russians. Among our prospective executioners I identified Hildebrand, the murderer from the Mosty ghetto.

After a few days, we were sent on foot to a certain spot and loaded into freight cars. We made a number of twists and turns, and stopped at a number of stations before arriving in Przemysl. There we stayed only a short time, for the Russians were quickly approaching. From Przemysl we were transferred to the mountains. Everywhere we stopped, we worked at military excavations. Not far from Tarnow, we toiled for about three months. The work was terribly difficult, for the earth was hard and rocky. We worked with hoes, and it took much effort to accomplish what we had to do. We worked all day long, and at night we were so miserably tormented that we weren't able to sleep. This went on till we arrived at the notorious and hellish Plashow concentration camp. From there we were taken to Auschwitz, and here our torture, our hunger and our suffering reached such a peak that it is impossible to describe. Every moment, we waited for death to release us.

One day, 10 or 12 women were chosen, I among them. We were led to a clean, orderly laboratory which was used to show foreign visitors how well the prisoners were treated. They immediately began doing various tests on us. After weighing us and examining and measuring us from head to toe, we were asked from where we came and questioned closely about our family histories. Then we were sent back to our former camp, not far from the crematorium. As we returned to our block in the dusk, an old woman about 65 — 70 years old approached us and asked

for extermination, and their bodies burnt immediately, to erase the traces.

One night in June 1944, the Russians started to shell Lemberg, including the area of the camp. At the time of the barrage, many

Überlebende berichteten über ihre Erlebnisse

9. Tag im Schwurgerichtsprozeß / „Hildebrand war bekannt"

Aus Argentinien, Brasilien, Pennsylvanien, aus New York und Israel kamen die Zeugen, die am neunten Tag im Bremer Judenmordprozeß über Massenvernichtungsaktionen der SS in Galizien aussagten. Mit den schrecklichen Erinnerungen, die manchen der Zeugen im Gerichtssaal übermannten, verband sich auch diesen jüdischen Männern und Frauen wieder unlösbar der Name Hildebrand. „Den Namen werde ich mein Leben lang in furchtbarer Erinnerung behalten", sagte die 56jährige Toni Gutmann aus Buenos Aires schluchzend vor dem Schwurgericht, nachdem sie geschildert hatte, wie sie an einem Tage ihre kleine Tochter, ihre Mutter und ihre zwei Schwestern bei der Judenausrottungsaktion in dem polnischen Städtchen Mosty Wielkie im Februar 1943 verloren hatte. Ob der SS-Henker Hildebrand aus dem Galizien der damaligen Zeit mit dem Mann auf der Anklagebank im Bremer Judenmordprozeß, dem ehemaligen SS-Obersturmführer Friedrich Hildebrand, identisch ist, vermochten die Zeugen des neunten Verhandlungstages nach über 23 Jahren des Abstandes und der Veränderungen nicht eindeutig zu sagen.

Bei den Gegenüberstellungen fand nur eine von sechs den Angeklagten aus einer Gruppe von vier Männern heraus. Diese Zeugin verhehlte nicht, daß sie Zweifel hatte. Indessen: schon die übereinstimmende Bekundung der Zeugen, daß ein Hildebrand in der Bevölkerung als Leiter der grauenvollen Mordaktionen gegolten habe, belastet den Angeklagten. Denn das Schwurgericht stellte nach eingehendem Studium der SS-Akten fest: einen zweiten Hildebrand gab es seinerzeit in Galizien nicht. Der 63jährige Bremer Hildebrand ist, wie berichtet, mehrerer Mordtaten und der Mitwirkung an Massenvernichtungsaktionen angeklagt.

Mosty Wielkie, Getto und späteres Zwangsarbeitslager in der Nähe von Lemberg, wurde zu einem der gräßlichen Schauplätze der Himmlerschen Tyrannei, die unter der Tarnbezeichnung „Endlösung der Judenfrage" nur dünn kaschiert war. Denn, wie die Zeugenaussagen im Bremer Judenmordprozeß deutlich machten: Die auserkorenen Opfer wußten, was die Stunde geschlagen hatte. Die Gerüchte liefen schneller, als SS und SD marschierten. Im Gebiet um Lemberg bemächtigte sich der Volksmund, der etymologischen Erklärung nicht achtend, immer wieder auftauchender Namen von Nazigrößen und legte ihnen selbstgebraute Sinngebungen unter. So sagte das Gerücht, „Hildebrand" bedeute „Feuer aus der Hölle". Die Zeugin Graubard aus Holon in Israel: „Den Namen hatte ich schon vielfach gehört, ehe ich Hildebrand selbst zu sehen bekam. Die Leute sagten: ‚An seinen Schritten klebt Blut'."

Die Zeugin hatte nur einen Gedanken, ihre Mutter zu finden und [illegible]. Es gelang ihr, bis zu einem Bauernhof zu kommen, wo sie sich in einem Komposthaufen verkroch, nachdem sie die Mutter unter Brettern versteckt hatte. So verborgen, erlebte sie Gerenne, Geschieße, Angst- und Todesschreie mit und hörte zitternd mit an, wie die eigene Mutter hervorgezerrt und weggeschleppt wurde. Daß sie entkam, bezeichnet die Frau heute als ein Wunder Gottes. Während sie damals vier Tage lang auf der Erde lag, waren in dem nahen Wald von Mosty Wielkie über 1000 Juden erschossen worden.

Abraham Adolf Weiler aus Nazareth in Israel schätzte die Zahl der damals Ermordeten viel höher ein, „mindestens 2000 Personen". Denn es hätten sich im Jahr 1942 viele Juden freiwillig nach Mosty Wielkie begeben, weil hier ein Hauptmann der deutschen Wehrmacht, Kruppa, Lager und jüdischen Wohnbezirk befehligte, der „ein edler Mensch mit einem Herzen für die jüdische Bevölkerung" gewesen sei; eine Erinnerung, die von andern Zeugen bestätigt wurde. Später, etwa Oktober 1942, sei aus der lockeren Zusammenfassung von jüdischem Wohnbezirk mit Sägewerk, Bürstenfabrik mit Werkstätten verschiedener Art ein Zwangsarbeitslager geworden, in dem die Familien nach Geschlechtern getrennt untergebracht wurden. Der menschliche Kruppa sei von dem SS-Obersturmführer Schulze als neuem Kommandanten abgelöst worden. Weiler hat den auch von den andern Zeugen immer wieder zitierten „Hildebrand" dreimal gesehen: bei einem Appell kurz vor der Vernichtungsaktion und zweimal während des „Bluttages". Bei dem Appell habe der Lagerkommandant den Besucher Hildebrand vor angetretener Belegschaft mit Namen vorgestellt. Der Gast habe dann eine tönende Rede gehalten, in der „besseres Essen" und „Schuhe für alle" angekündigt wurden. Der Bluttag sei dann von Schulze mit einer makabren Anweisung eingeleitet worden: Am Vorabend habe er befohlen, die Frauen sollten sich zum Appell am nächsten Morgen „besonders schön anziehen". Dann hatte der Zeuge dasselbe wie Frau Gutmann erlebt, Umstellung des Lagers, Schüsse, Geschrei, Panik. Ihm war es gelungen, mit seinem Schwiegervater in ein Haus zu flüchten, das durch Zufall nicht genau durchsucht wurde. So hatte er mitansehen können, wie die Lagerinsassen zu Hunderten zusammengetrieben und aus dem Lagertor geführt worden waren. Es seien weit mehr Frauen als Männer gewesen. „Ich kannte die Frauen nicht, aber einige Gesichter sind mir noch heute im Gedächtnis. Ich sehe sie vor mir." Die Juden waren, so wußten es anderntags die polnischen Bauern zu erzählen, in einem breiten Graben im Walde erschossen worden, den sie selbst hatten graben müssen.

Gegen 16 Uhr, als im Lager Ruhe herrschte, waren die versteckten Männer hervorgerufen worden und, nach des Zeugen Darstellung, von Hildebrand persönlich besichtigt worden. 150 alte Menschen und Kinder habe er selektiert und damit dem Tode überantwortet. Auch diese Gruppe sei in den Wald getrieben worden. Daß das schreckliche Massensterben im Walde bei Mosty Wielkie nicht bloßes Gerücht war, hatte der Zeuge zwei Tage später mit eigenen Augen erlebt. Er gehörte zu der Gruppe, die Löschkalk auf das nur flüchtig zugeworfene Massengrab schütten mußte. „Dort sahen wir ein Meer von Blut." Auch die Zeugin Hela Graubard war an der Stätte der Vernichtung, und sie erinnerte sich: „Der Schnee war überall mit Blut vermischt." Diese Frau hatte als Stellvertreterin der Küchenleiterin am Tage vor der „Aktion" Hildebrand die Küche zeigen und Fragen über die Zahl der täglichen Portionen beantworten müssen. Die Inspektion hatte sie so erregt, daß sie in derselben Nacht geflohen war. *B.*

צייטונגס באַריכט פון משפט איבער די דייטשע מערדער

קטעים מהעתונות בגרמניה מהמשפט של הפושע הנאצי הילדברנד, המפקד של מחנה ההשמדה במוסטי

Passages from the German press on the trial of the Nazi criminal, Hildebrand, commander of the extermination camp in Mosty

In 1943, the Gestapo sent Major Krupa away from Mosty, because of his merciful attitude to the Jews. In his place we got a former S. S. officer, Shultz. He came from the Yanowski camp, and had a glass eye. He remained in the ghetto until its liquidation. I later ran into him in Nowy-Soncz, when he was examining the railway cars in which the Jews were transported to the extermination camps, to make sure they were tightly sealed so that no one could possibly escape. The commander of the ghetto was a man named Hildebrand, who always used to visit us before and after each "action."

Those remaining in the ghetto after the mass murder continued their miserable lives, tormented and humiliated, hungry and suffering from their hard labors. When we, the women who worked in Zelig's sawmill, found out that horse-drawn wagons had arrived to take us to the valley of slaughter for extermination, we began running off to hide in the nearby Wieczorki woods. As we ran, they fired at us. I was lightly wounded in my leg by one bullet. Afraid that the path of blood dripping from my wound would give away our hiding place, I stuffed bits of bread that I happened to have with me into the wound, and bandaged it up. About forty of us were left, men and women. One of our group, Engineer Zager, instructed us to dig trenches, and we settled ourselves in these makeshift bunkers. We had no food. During the night we scoured the fields until we found some frozen potatoes This was all we had to eat. Thus we survived in the woods until January 1944. We were ragged and barefooted, starved and frozen. A cat used to come to our bunker and warm our feet in turn, a few minutes for each person. My strength was running out, and when I saw that I couldn't hold out this way any longer, I gave myself up to the Germans. They sent me to Lemberg (Lwów) to the Yanowski camp, noted as an extermination center. We were forced to do hard work there. I toiled in the laundry, washing and ironing. We remained there until the end of June 1944, and went through all sorts of upheavals. People were taken out daily

shining exception, as mentioned above, was Major Krupa. He was a Viennese, and literally one of the saints of the world. He did his utmost to ease our situation, but his possibilities were very limited.

He was hated by the Ukrainians and the Poles because of his humane treatment of the Jews in the ghetto.

In February 1943, the most frightful murders were carried out in the ghetto. In one day, some 2000 men, women and children were killed. First they were cruelly tortured, and then murdered in cold blood. Small children, hidden in crates by their parents, choked to death there for lack of air. The snow was reddened by the blood which ran like water; the walls and the stones, too, were covered with dried blood. The Nazis and their Ukrainian helpmates broke into the ghetto like wild animals, chased after those of their victims who tried to escape, and killed them mercilessly. A mass murder was also carried out at the Zawonie railroad station, where the men worked.

Alongside Dr. Tuerk's house, there was a strong fence. I broke that fence, and to this day it is hard for me to understand where I got the strength to destroy such a strong construction. My mother fell and I picked her up. The bullets flew over our heads and between us. I held on to my mother, and covered her with boards that happened to be there. We stayed in this hiding-place for a whole day. Then we ran off to the area of the sawmill. There we hid ourselves away for four days without food or water. Our only nourishment during that time was a little snow. I was sure that not one Jew was left alive in Mosty.

On the fifth day, I came out of our hiding place, crossed the frozen river, and returned to the ghetto. In the mass grave on the way to the village of Borowa, the blood had foamed up, and the layer of earth covering it heaved up — it was the spilt Jewish blood, crying out to the very heavens. For nearly two weeks, lime was poured over the mass grave.

Toni Gutman
Tel-Aviv

IN THE VALLEY OF SLAUGHTER

In June 1941, Hitler's forces attacked the Soviet Union. On the very same day, they occupied our town, Mosty. A month later, on the 17th of Tammuz, the Germans, together with their Ukrainian supporters, carried out a massacre, called by them an "action," among the Jews of the town. Dr. Stroncicki, the Ukrainian town doctor, killed Jews such pleasure and zeal, that his secretary, a Ukrainian girl, remarked "You should be ashamed of yourself for wearing a doctor's white coat ! It would suit you better to be a butcher!"

In the fall, the Jews were uprooted from their homes and transfered to a ghetto established in the neighborhood of the Jewish "Bet Ha'am" (community meeting house). Every day, the men were taken from the ghetto to the Zawonie railway station — a distance of 15 — 17 kilometers from Mosty — to work at hard physical labor. They were forced to load logs onto railway cars for shipment to the saw mills. The women were taken to work in the sawmill of Zelig and Sons, where they sawed the planks and stacked them. Jews from the neighboring towns of Zolkiew, Witkow, Belz and Radziechow, also worked in the sawmill. Jews from all those towns came to Mosty because of a rumor that our town was a paradise for Jews, because of the humane attitude of one Major Krupa.

For two years, the Nazis tormented us in the ghetto. People were murdered in the ghetto itself daily, and from time to time small groups were sent off to the extermination camp. We worked very hard. A communal kitchen was set up ; the food was scanty and bad, and the Nazis who guarded us behaved cruelly. The only

Avraham Ackner
Tel-Aviv

TO THE MEMORY OF THE MARTYRS OF OUR TOWN

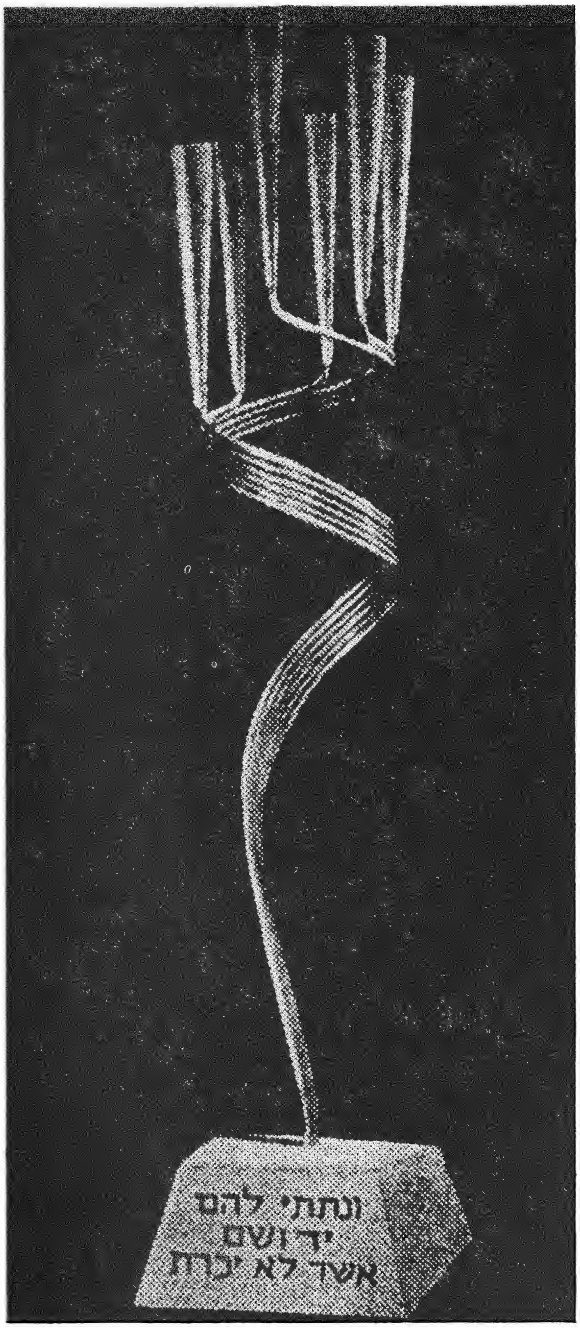
In the month Adar, in the season of sowing, in that time of joy,
The assailant gathered the Jews to prayer,
Tortured and murdered them with rabid cruelty —
Burned them together with Torah scrolls.

Screams of "Shma Yisrael !" crack the air.
Flames shoot from windows.
Scrolls blazing, bodies smoldering — —
Souls and letters swirl towards heaven.

The Rata river swells in its bed.
Snow falls ; the earth smothers in its white sheet.
The exalted waters redden and run thick,
And over the corpses a black raven hovers.

The blood cries out; from the depths it breaks forth.
Opposite the gold sun — the black pit of bereavement.
The blood cries out and won't be still;
Fresh as yesterday, the wound still aches.

Translated by Carey Sassower, Harvard University.

"I will give in my house and
within my walls
a monument and a name...
which shall not be cut off.
(Isaiah, 56:5)

שואה
וחורבן

HOLOCAUST
AND
DESTRUCTION

and devoted efforts on the part of Avraham Ackner and A. L. Binot which brought the Memorial Book into being. Avraham Ackner's fine professional labor is worthy of separate mention: He researched through numerous archives, journals, and chronicles in order to create a historical portrait of our obliterated town. It is no exaggeration to say that without A. Ackner and A. L. Binot, our Memorial Book in its present form and with its manifold content would never have seen the light. These words of thanks to our two comrades express the feelings of the entire book committee.

We hope that this additional volume, together with the main body of the Memorial Book, will be accepted by all Mostyites as a holy monument to our murdered and tortured martyrs. Land, do not hide their blood !

Dr. Ya'acov Roth
Paris

A SORT OF FORWARD

With the publication of the Mosty-Wielkie Memorial Book, we felt impelled to comment on a few flaws which mar this otherwise fine piece of work:

1. A number of important articles appear only in Hebrew, a language not known to all.
2. There were printing errors which, unfortunately, are common in printed books.

We therefore decided to right the matter, as far as possible, by publishing a second volume in Yiddish and English.

1. Hebrew articles of basic importance have been translated into Yiddish and English, so that every reader will be able to understand them.
2. A list of printing errors we have observed is herewith submitted.

It is worth mentioning that on 27 April 1976 (17 Nissan 5736), a memorial meeting was held on the occasion of planting a grove of a thousand trees, dedicated to our own martyrs, in the Martyrs' Forest in the Hills of Judea.

Nearly all the Mostyites now residing in Israel were present; the writer of these lines, who came from Paris especially for the ceremony, was among them.

After the trees were planted and the monument unveiled, several Mostyites made appropriate remarks in Hebrew or in Yiddish. Then our fellow townsman, A. L. Binot, read chapter 37 of the Book of Ezekiel. As a climax, prayers were said, and a collective Kaddish intoned.

In closing, special praise should be accorded the timeless

tribution in preparing the English manuscript for publication; Clara Silber for her artistic portrayal of "The Beit Midrash in Flames"; the historian, Dr. Abraham Chomet of Tarnow, for his very useful advice and guidance in publishing the book, and for making available much important historical material on Mosty to the Memorial Book staff; Mrs. Lili Silber and Mrs. Lillian Sigal of the United States, for their vigorous activity in distributing the book among our townsfolk in that country, thus promoting the success of the project; Michael Rosenberg, owner of the Or Printing Company, and his staff for their fine and careful work.

Last, but not least, I should like to express my special appreciation to Dr. Ya'acov Roth of Paris, member of our Editorial Committee, who was the moving spirit behind the Memorial Book. His vital and interesting articles, so beautifully written, enriched the contents; his photographs and documents helped enliven the material. He took upon himself the burden of editing and correcting the Yiddish section of the work. This second volume would not have reached the light without his great help. His warm and encouraging letters enabled us to perform the task, and to overcome the difficulties involved. He and his wife, Miriam, were full partners in erecting the monument to Mosty-Wielkie. They also contributed materially and spritually in carrying out the mission.

May all these selfless and devoted individuals be blessed and strengthened forever.

of the catastrophe that befell the Jewish folk in the time of the Second World War. Our volume would be an eternal light to our sanctified ones till the end of time.

Soon after the publication of the Memorial Book, we began receiving letters from Mostyites in Europe and the United States of America. The writers expressed the thought that it would have been fitting if the Holocaust section of the book, which was printed only in Hebrew, were translated into Yiddish and English so that the many who could not read Hebrew should be able to acquaint themselves with the Mosty of the tragic Nazi period.

Despite our awareness of the difficult task we were taking upon ourselves so soon after completing publication of the Memorial Book, we felt that we must acquiesce to the wishes of the scattered remnants of our town. We can now say proudly that we have carried out our obligation in the form of the second volume of the Memorial Book of Mosty-Wielkie, in which the Holocaust and the destruction of our town are detailed. The pages of this special edition are seeped in tears and sorrow, full of pain and anguish, for they were written by the tiny handful that survived, by a miracle, to tell of the gas chambers and the valleys of slaughter.

We hope this second volume of the Memorial Book will consummate the task begun in the first volume, and will also be a source for scholars in delineating the dreadful period of the Holocaust.

I should like to take this opportunity to express our gratefulness to all our fellow townspeople, whose financial contribution made it possible to produce the volume. The warmest thanks are due to the Memorial Book Committee for their concerned effort on behalf of the publication of the book. The following individuals were especially helpful, and we are deeply obligated to them for their activities : Shmuel Kasner, who responded positively to every call, even after a hard day's work; A. L. Binot of the Editorial Staff for his great help, especially in translating articles from Hebrew into Yiddish; Hassia Ben-Harari for her inestimable con-

everything possible to fulfill our obligation to them? For years, we toyed with the idea of putting out a memorial book which would be a true monument to our community. We did not dare set ourselves to the task, because a doubt knawed at our hearts: Perhaps we are not capable of really describing our town. Have we the literary talent to faithfully portray the rich and wonderful way of life our community possessed until the great Holocaust, and to describe adequately the tragic fate which cut it short?

Still, the idea of publishing a memorial book kept nagging at us, for we felt it to be a moral obligation. At last we set ourselves to the task of preparing such a book, though we knew there would be all sorts of obstacles along our way. And after much effort, the long-awaited Memorial Book of Mosty-Wielkie finally came to light in November 1975, in Tel-Aviv. The book is a true monument, depicting in colorful detail the Jewish life of Mosty in the many generations of its existence, up to the time of the Holocaust.

Within the limits of our possibilities, we did our best to portray all the activities and events of the different cultural and religious organizations as well as delineating the economic life of our town. We tried, in the process, to tell of the good and devoted Jews of various leanings and types who were active in the assorted circles. We described the new generations of restless Jewish youth, struggling for freedom, searching and longing for a way to be a light to their people and to the world. It was a youth with dreams and hopes, which were realized for some, but for the most part they were trodden in the dust.

The Memorial Book, 500 pages long, contains articles in Hebrew, Yiddish and English, as well as pictures and reproductions of documents and newspaper clippings. It received warm praise, not only from Mostyites all over the world, but also from writers and critics who commented that the book would constitute an important and lasting memorial to our town. It would serve as a source from which future historians would draw for details

Avraham Ackner

FORWARD

The great catastrophe which befell the Jews of Eastern Europe, especially those of Poland, invaded every corner where Jewish settlement was to be found. In the years 1939 — 1945, all these Jewish towns were wiped out in the cruelest fashion at the hands of the Nazis. Among the many thousands of Jewish communities thus destroyed and erased from the earth was that of Mosty-Wielkie.

We, the survivors of Mosty-Wielkie, have long felt a deep obligation to erect a fitting monument to our Jewish town and its sanctified martyrs. The preservation of their memory took many forms: We erected a memorial stone to the dead of the community in the Nachlat Yitzhak cemetery; we set a tablet on a wall of the Cellar of the Holocaust on Mount Zion in Jerusalem. A scribe was engaged to write on a parchment scroll the names of our dear ones who were exterminated in the great destruction, who were never given a Jewish burial, and whose final resting place in unknown.

Every year, moreover, on the 5th of Adar, we hold a memorial service to their memory. The service took place in the Cellar of the Holocaust for many years, but more recently it has been held in the Nahlat Yitzhak cemetery. During the service, we are united in spirit with our sanctified families. We weep over the tragedy of their fate and relate what we remember of the town and its Jewish inhabitants, and what we know of their life and death.

Yet we constantly ask ourselves a question: Is it enough? Have we really made certain that the memory of our loved ones will be preserved for the coming generations? Have we done

Avraham Ackner
Tel Aviv

WE OWE YOU

We owe you a memorial —
Neither of marble nor of hewn stone,
Nor engraved with golden letters.
Not even a torch will burn upon it.

We did not bear you to a Jewish grave,
Prostrate ourselves upon it in Elul, kiss the ground.
Your burial place unknown —
Our suffering is boundless.

We did not supervise your burial ;
We did not chant the orphan's Kaddish.
We did not sit shiva.
Where is the grave? Where is that place?

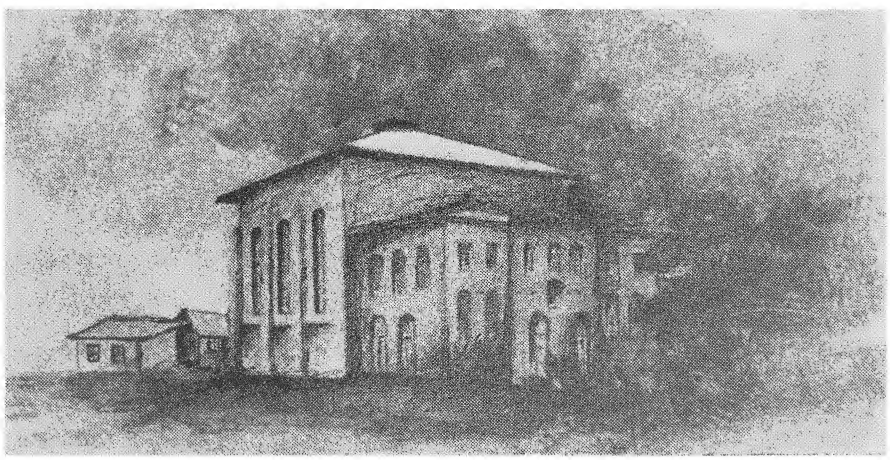
We coffined you in our own wounded bodies.
Deep in our hearts your image is engraved.
Sorrow and grief keep us on our path ;
Our mourning is eternal ; every day we commune with you.

We set up no memorial for you,
Neither of marble, nor of hewn stone,
Only of tears frozen in our eyes.
The eternal flame burns in our hearts.

Translated by Carey Sassower, Harvard University.

MOSTY - WIELKIE
MEMORIAL-BOOK

CHAPTERS ON THE HOLOCAUST

The Synagogue in Flames
Drawing : Clare Silber, Netanya

בית־הכנסת בלהבות — די שול אין פלאַמען
רישום — צייכנונג : קלרה סילבר, נתניה

Published by the Mosty-Wielkie Society in Israel
Israel 5737 — 1977

Printed in Israel :
1977

MEMORIAL BOOK
OF
MOSTY-WIELKIE

PART TWO

זכור מה שעשה לך עמלק

(דברים כ"ה י"ז)

Remember what Amalek
did to you...

(Deut. 25:17)